

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Quliyev İsmayıl Rafik oğlu

**“Dövlət büdcəsinin qeyri-vergili gəlirlərinin artırılması istiqamətləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifrivə adı: İİM 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşmanın adı: “Maliyyə nəzarəti və audit”

**Elmi rəhbər:
prof. Xudiyev N.N.**

**Magistr proqramının rəhbəri:
Prof. Kərimov A.M.**

**Kafedra müdiri:
Prof. Həsənli M.X.**

BAKİ - 2015

Mündəricat

Giriş.....	3
I Fəsil. Dövlət büdcəsinin qeyri-vergi daxilolmaları və onun nəzəri-metodoloji problemləri.....	7
1.1. Dövlət gəlirləri (vergili və qeyri-vergili) obyektiv iqtisadi kateqoriya kimi.....	7
1.2. Dövlət gəlirlərinin mənbələri, tərkibi və quruluşu.....	11
1.3. Dövlət rüsumlarının cəlb etmə elementlərinin xarakteristikası.....	23
II Fəsil. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyri-vergili gəlirlərin iqtisadi təhlili və qiymətləndirilməsi.....	31
2.1. Dövlət büdcəsinin qeyri-vergili gəlirlərinin retrospektiv təhlili.....	31
2.2. Azərbaycan Respublikasının büdcə gəlirlərində vergi və qeyri-vergi ödəmələrinin xüsusi çəkisinin restrukturizasiyası və onun qiymətləndirilməsi.....	35
III Fəsil. Azərbaycanın dövlət maliyyəsinə neft gəlirlərinin təsiri şəraitində fiskal və qeyri-fiskal koordinasiyanın gücləndirilməsi.....	59
3.1. Neft fondu və onun büdcə transfertlərində yeri.....	59
3.2. Neft gəlirlərinin dəyişkən dinamikası və büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinin artımının iqtisadi nəticələri.....	73
Nəticə.....	80
Ədəbiyyat.....	82
Referat.....	84
Rezümə.....	88
Summary.....	89

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İqtisadiyyatın qloballaşması və diversifikasiyası şəraitində makroiqtisadi siyasətin digər elementlərinin, o cümlədən fiskal siyasət və büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinin qarşılıqlı koordinasiyasına olan ehtiyac özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Bu siyasətlər arasında koordinasiyanın əvəzsiz əhəmiyyəti iqtisadi idarəetmənin bütün səviyyələrində də qəbul edilir.

Milli iqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsi qloballaşma və inteqrasiyanın güclənməsi, maliyyə vasitəçiliyinin inkişafının intensivləşməsi, neft bumu və fiskal ekspansiya kimi amillərin fəallaşması ilə səciyyələnir. Qloballaşma və inteqrasiya beynəlxalq proseslərin, eləcə də ticarət tərəfdaşı olan ölkələrin iqtisadiyyatında baş verən proseslərin ölkə iqtisadiyyatına mütəmadi təsirlərinin artmasına zəmin yaradır və nəticə etibarilə büdcənin vergili və qeyri-vergili gəlirlərinin formalaşması prosesində təsirsiz ötürür.

Getdikcə daha geniş miqyasda özünü göstərməkdə olan fiskal ekspansiya iqtisadiyyatın ümumi mənzərəsini dəyişməkdədir. Neft gəlirləri hesabına dövlət xərclərinin yüksək tempə artırılması iqtisadiyyatda uzunmüddətdən bəri yığılıb qalmış sosial-iqtisadi problemlərin həllinə imkan verir və iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı üçün zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikasında belə siyasətin makroiqtisadi tənzimlənmədə rolu ilbəl artmaqdadır. Gələcəkdə də ölkədə makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlı xarakter alması iqtisadi siyasətin optimal koordinasiya mexanizminin formalaşdırılmasından çox asılı olacaqdır.

Beləliklə, mürəkkəbləşməkdə olan proseslərin nəzarət altında saxlanması, effektiv iqtisadi idarəetmə sisteminin formalaşdırılması və bu yolla davamlı, uzunmüddətli iqtisadi inkişaf kursunun təmin olunması ilk növbədə vergili və qeyri-vergili gəlirlərin təkmil koordinasiyası sisteminin qurulmasından asılıdır. Bu baxımdan həmin siyasətlər arasında effektiv koordinasiyanın formalaşdırılması

üçün bu sahədə müvafiq strategiyanın və təşkilati prinsiplərin işlənməsi tələb olunur.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Vergili və qeyri-vergili gəlirlər üzrə siyasətin koordinasiyası və onun iqtisadi inkişafa təsirinin müxtəlif problemlərinə dair tədqiqatlar aparılmış və çoxsaylı elmi əsərlər yazılmışdır. Belə ki, xarici müəlliflərdən C.Keyns, M.Fridmen, E.Dolan, K.Kempbell, C.Helbreyt, R.Miller, V.Geraşenko, A.İlliarionov, Y.Mirkin, A.Tyurina və s. alimlər fiskal və monetar koordinasiyaya dair bəzi problemləri tədqiq etmişlər.

Respublikada isə fiskal və qeyri-vergili gəlirlərin koordinasiyasının ayrı-ayrı problemləri Z.Səmədzadə, A.Musayev, S.Məmmədov, S.Səfərov, M.Həsənli, M.Sadiqov, D.Bağirov, B.Xankişiyev, M.Bağirov, R.Həsənov, A.Kərimov, R.Rzayev, R.Babayev, V.Novruzov, Z.Məmmədov, T.Quliyev, Z.İbrahimov, A.Babayev və s. iqtisadçı alimlərin tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Bu sahədə aparılan tədqiqatların əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı göstərmək lazımdır ki, respublikada bütövlükdə iqtisadiyyatın özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətinə malik olması şəraitində bu problemin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələləri kompleks tədqiq edilməmişdir. Belə bir şəraitdə vergili və qeyri-vergili gəlirlərin təşkili üzrə istiqamətlərin işlənməsində neft gəlirlərinin artımı və onun makroiqtisadi effektlərinin öyrənilməsi, maliyyə proqramı çərçivəsində fiskal idarəetmənin institusional və əməliyyat strukturunun inkişaf etdirilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi iqtisadi qloballaşmanın və artan neft gəlirlərinin makroiqtisadi effektləri nəzərə alınmaqla büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinin səmərəliliyinin artırılması, qarşılıqlı əlaqənin makroiqtisadi sabitliyi təmin etməklə yanaşı bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilməsi yollarını müəyyən etmək və bu istiqamətdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- fiskal və qeyri-fiskal koordinasiyanın zəruriliyin və əhəmiyyətinin əsaslandırılması;
- qeyri-vergili gəlirlər və fiskal siyasətin qarşılıqlı əlaqəsinin institusional əsaslarını və əməliyyat çərçivələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- neft gəlirlərindən istifadə şəraitində fiskal koordinasiyanın iqtisadi artım və sabitliyə təsirinin qiymətləndirilməsi;
- büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinin dinamikasının öyrənilməsi;
- maliyyə sisteminin inkişaf vəziyyətinin makroiqtisadi koordinasiya çərçivəsində büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinin restrukturizasiyasının öyrənilməsi;
- fiskal və qeyri-fiskal idarəetmənin institusional və əməliyyat strukturunun inkişafı məqsədilə maliyyə proqramının işlənməsi və tətbiqi istiqamətində təklif və tövsiyələrin hazırlanması.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsası kimi iqtisadçı alimlərin bu istiqamətdə apardıqları tədqiqat işləri, maliyyə, kredit və pul tədavülü sahəsində qəbul edilmiş qanunlar və qanunvericilik aktları, ölkə prezidentinin fərman və sərəncamları çıxış edir.

Tədqiqat prosesində analiz, sintez, induksiya, deduksiya metodlarından, müqayisəli və sistemli təhlil, eləcə də iqtisadi-riyazi üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, İqtisadi İnkişaf və Sənaye, habelə Maliyyə Nazirliklərinin statistik və hesabat materialları təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı kimi dövlət büdcəsinin gəlir göstəriciləri seçilmişdir. Makroiqtisadi vəziyyətin səmərəli idarə edilməsi məqsədilə büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinin təşkili, həmçinin maliyyə proqramı çərçivəsində siyasət variantlarının işlənməsi məsələlər tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- nəzəri təhlil əsasında fiskal və qeyri-fiskal koordinasiyanın zəruriliyi əsaslandırılıb;
- büdcənin vergili və qeyri-vergili gəlirlər üzrə siyasətin əlaqələndirilməsi problemləri sistemləşdirilib;
- fiskal və qeyri-fiskal koordinasiyanın makroiqtisadi effektləri və onun iqtisadi inkişafa təsiri qiymətləndirilib;
- büdcənin qeyri-vergili daxilolmaları içərisində neft fondundan daxilolmalar qiymətləndirilib;
- maliyyə resursları bazarının zəif inkişaf etdiyi və neft gəlirlərinin sıçrayışlı artımı şəraitində qeyri-vergili gəlirlər üzrə koordinasiyanın elastiklik göstəriciləri hesablanıb, buna uyğun siyasət variantları tövsiyyə edilib.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu tədqiqatın nəticələrindən və bu işdə irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrdən istifadə olunması neft gəlirlərinin sıçrayışlı artımı və azalması şəraitində makroiqtisadi idarəetmədə fiskal və qeyri-fiskal siyasət arasında qarşılıqlı əlaqənin səmərəliliyini və makroiqtisadi siyasətin iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə təsirini artırır.

İşin həcmi. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla tərtib edilmişdir.

I FƏSİL. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN QEYRİ-VERGİ DAXİLOLMALARI VƏ ONUN NƏZƏRİ-METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

1.1. Dövlət gəlirləri (vergili və qeyri-vergili) obyektiv iqtisadi kateqoriya kimi

Dövlət gəlirlərinin mövcudluğunun zəruriliyi və şərtlərinin tədqiqi ən vacib problemdir. Onun zəruriliyi birincisi istehsalın daima genişlənməsinə olan tələbatın ödənilməsi ilə bağlıdır. kincisi, bu istehsalın tənzimlənməsi ilə əlaqədar olmayan mövcud sosial və idarəetmə strukturunun saxlanması, müdafiə edilməsi zəruriliyindən irəli gəlir. Dövlət gəlirlərinin zəruriliyini müəyyən edən bu və digər amillər heç də onu əmələ gətirən şərt rolunu oynamır. Çünki dövlət gəlirləri üçün ən başlıca şərait yaradan amil səmərəli iqtisadi artım və ictimai əmək məhsuldarlığıdır. Əgər istehsalın səviyyəsi adamların **milli gəlirin ilkin bölgüsündə ən zəruri tələbatının ödənilməsi üçün belə kifayət etmədiyi** bir halda dövlət gəlirlərinin iqtisadi baxımdan normal olaraq formalaşmasından söhbət gedə bilməz. Ona görə də iqtisadi artım, əməyin məhsuldar qüvvəsinin yüksəldilməsi amilləri dövlət gəlirlərinin formalaşmasının başlıca şərtidir. Çünki dövlət gəlirlərinin formalaşması mövcud iqtisadi sistem və strukturunun normal fəaliyyət göstərməsi kimi obyektiv zəruriyyətindən irəli gəlir. Hələ ki, dünya miqyasında dövlət gəlirləri olmadan həmin funksiyaları icra edəcək elə bir iqtisadi sistem və yaxud model formalaşmamışdır. Və çətin ki, gələcəkdə də dövlət gəlirləri funksiyasını tamamilə yerinə yetirə biləcək hər hansı bir model formalaşsın. Bu baxımdan dövlət gəlirləri mühüm bir sosial (sosial funksiyaları icra etmə baxımından) və iqtisadi (iqtisadi məzmununa görə) kateqoriya olmaqla mövcud iqtisadi sistemin mühüm atributunu təşkil edir. **Ona görə də dövlət gəlirləri bərabər şərait daxilində cəmiyyət üzvlərinin əlavə əmək sərfini və onun müəyyən pul vəsaitləri və ya əşyalaşmış formada ifadəsini tələb edir.** Çünki dövlət gəlirləri onların praktiki olaraq istifadəsi baxımından həm yığım fondunun və həm də əhalinin əsas əmək haqqından əlavə maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi cəhətindən obyektiv olaraq müəyyən bir məbləğdə vəsait tələb edir. Beləliklə, dövlət gəlirlərinin fasiləsiz artımı tamamilə obyektiv bir proses olmalıdır

ki, bu da öz növbəsində ümumi daxili məhsulun (ÜDM), milli gəlirin daima çoxalması ilə şərtləşir. Bu cəhətdən dövlət gəlirlərinin, o cümlədən büdcə gəlirlərinin mühüm hissəsini təşkil edən vergiləri heç də **mütləq mənada istehsalçılardan özgələşmiş gəlir kimi başa düşmək düzgün olmazdı, bunu sözün geniş mənasında müvəqqəti özgələşmiş gəlir növü kimi qiymətləndirmək lazımdır.** Bununla belə müvəqqəti özgələşmiş gəlirlərin səviyyəsi də milli gəlirin ünsürləri nisbəti də müəyyən ədalətli məqsəd və prinsiplərə əsaslanmalıdır. Gəlirlərin formalaşması və idarə edilməsinin özü də həmin məqsəd və prinsiplərə əsaslanmalıdır. Gəlirlərin idarə edilməsi prosesi öz növbəsində elmi, məntiqi ardıcılığa əməl olunmasını tələb edir. **Dövlət gəlirlərinin ilkin bölüşdürülməsi sözün geniş mənasında milli gəlirin bölüşdürülməsini əhatə edir. Dövlətin gəlirləri ilə dövlət müəssisələrinin gəlirləri arasındakı nisbət, hədd şərti xarakter daşıyır, çünki bu eyni mülkiyyət çərçivəsində baş verir.** Burada gəlirlərin dövlət gəlirlərinə və müəssisə gəlirlərinə ayrılması aşağıdakı amillərin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən edilir: a) yaradılmış mövcud xalis gəlirlərin həcmilə, kəmiyyətilə; b) xalq təsərrüfatının maliyyə və material resurslarına (yığım üçün) tələbatı ilə; v) ictimai, sosial tələbatla. **Gəlirlərin dövlətləşmə səviyyəsi** bərabər şərait daxilində yuxarıda göstərilən məcmu amillərlə şərtlənir. **Gəlirlərin dövlətləşmə (mərkəzləşmə) səviyyəsi bazar münasibətləri şəraitində xeyli dərəcədə aşağı enmişdir.** Dövlət gəlirləri ilə müəssisə gəlirlərinin tənzim edilməsində mənfəətdən ayrımlarla yanaşı, qeyri-vergili gəlirlər də mühüm rola malikdir. Məsələn, V.P.Dyarenko və A.Paşkov qeyri-vergili gəlirləri eyni zamanda milli gəlirin həm ilkin, həm də yenidən bölüşdürülməsi forması hesab edirdilər. V.Kuts, Q.Toçilnikov, İ.Kraspolobov və digərləri onu yalnız milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsinin forması kimi qiymətləndirirdilər. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, qeyri-vergili gəlirlər bölgü münasibətləri və istehsal sferası ilə üzvi əlaqədə olan mürəkkəb bir iqtisadi kateqoriyadır. Çünki burada həm istehsal, həm də maliyyə və qiymət sistemi bir-birinə nüfuz etmiş olur. Bundan başqa nəzərə almaq lazımdır ki, **qeyri-vergili gəlirlər bu və ya digər formada (müstəqim və qeyri-müstəqim**

halda) aşağıdakı yenidən bölüşdürmə münasibətləri ilə əlaqədar olur: iqtisadiyyatın bölmələri üzrə; maddi istehsal sahələri üzrə; ödəmə fondu, istehlak və yığım fondları arasında; dövlətlə əhali arasında; əhali qrupları arasında və s.

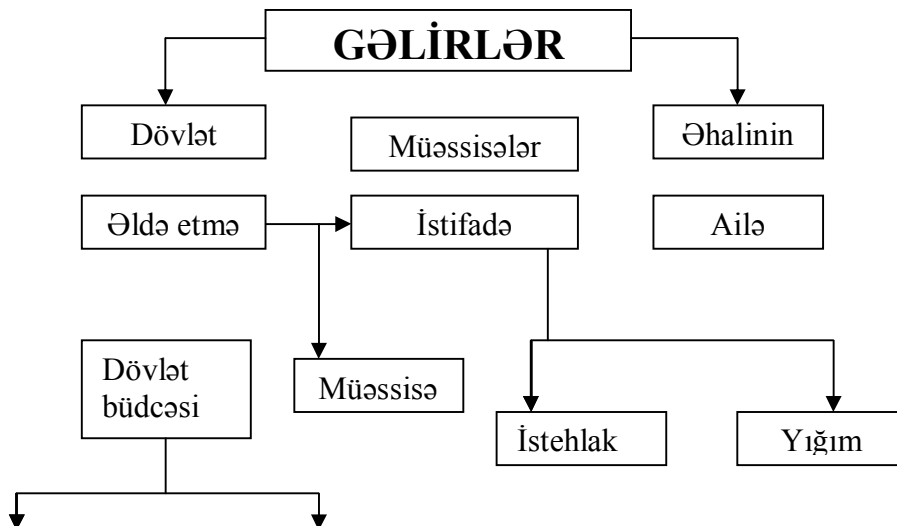
Maliyyə və gəlirlər bir bölgü kateqoriyası kimi digər kateqoriyalardan fərqlənirlər. Çünki dəyərlərin maliyyə vasitəsilə bölgüsü və yenidən bölgüsü maliyyə resursları forması alır. Maliyyə resurslarına yalnız pul gəlirləri deyil, yığım da daxildir. Gəlirlər kimi, maliyyə resursları da həm ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinə və həm də dövlətə məxsus olur.

Maliyyə, vergili və qeyri-vergili gəlirlərin formalaşması və digər proseslərlə bağlı olduğuna görə onların idarə edilməsi paralel halda həyata keçirilməlidir. Həmin iqtisadi formaların hərəsinin öz müstəqil təyinatı və məzmunu vardır. Ona görə də həmin dəyər və gəlir formaları elə bölüşdürülməlidir ki, bu prosesdə elmi prinsiplərə və mülahizələrə əməl edilmiş olsun.

Göstərdiyimiz kimi, gəlirlər həm ayrı-ayrı fərdlərin, sosial qrupların və həm də dövlətin mövcudluğu üçün həmişə əsas şərt olmuşdur.

Gəlirlərin özünəməxsus formalaşma və hərəkət etmə və idarəetmə dairəsi vardır. Bunu sadələşmiş halda aşağıdakı kimi vermək olar.

Müasir dövrdə dövlətin gəlirləri özünəməxsus forma və metodlarla formalaşır. Lakin bu xüsusiyyətdən asılı olmayaraq gəlirlər nəticə etibarilə bölüşdürülməli və istifadə edilməlidir. İqtisadi ədəbiyyatlarda və real həyatın özündə gəlirlər özünü müxtəlif formalarda ifadə edir.

Vergili

Qeyri-vergili

Dövlət gəlirləri və mikro səviyyəli ehtiyatlarından istifadə edilməsi ən vacib problemdir. Bu, dövlətin, həm də əhalinin başlıca iqtisadi müdafiə mexanizmidir. Ona görə də gəlir mənbələrinin formalaşması və gəlir növlərinin özünün iqtisadi baxımdan düzgün təsnifata ayrılması və konkretləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə təsnifata ayırma nəinki makro, həm də mikro səviyyəli baxımından da son dərəcə önəmlidir.

Dövlət gəlirlərinin optimallaşdırılması bu baxımdan onun formalaşması, bölgüsü və istifadəsi üzrə müvafiq tədbirlərin görülməsi və həyata keçirilməsi sistemidir. Burada ən başlıca məsələ cari və proqnozlaşdırılan dövrdə dövlət gəlirlərinin optimal səviyyəyə çatdırılması və onun bölüşdürülməsi prinsiplərinə əməl olunmasıdır.

Dövlət gəlirlərinin optimallaşdırılması meyarları, vəzifələri və funksiyalarını aşağıdakı sxema halında vermək olar.

Dövlət vergili və qeyri-vergili gəlirlərinin idarə edilməsi meyarları, vəzifələri və funksiyaları

Meyarları	Vəzifələri	Strateji funksiyaları
1. Dövlət gəlirlərinin formalaşmasının sistemli xarakteri.	1. Dövlət gəlirlərinin maksimum maksimum səviyyəyə çatdırılması.	1. Dövlət gəlirlərinin idarə edilməsi üzrə məqsədli konsepsiya və proqramların hazırlanması
2. Dövlət gəlirlərinin formalaşmasının mütəmadiyi, ardıcılığı.	2. Gəlirlərin formalaşmasında cari və strateji məqsədlərin əlaqələndirilməsi.	2. Gəlirlərin hüquqi və normativ tənzimləyicilərinin müəyyən edilməsi.
3. Dövlət gəlirlərinin formalaşmasının əsasən məcburi, qismən könüllü xarakteri.	3. Dövlət gəlirləri və xərcləri strukturunun optimallaşdırılması və onun real və potensial resurslara uyğunlaşdırılması.	3. Gəlirlərin bazar tənzimləyicilərinin təkmilləşməsi
4. Gəlirlərin idarə edilməsinin çox variantlılığı və büdcə layihələrinin alternativliyi	4. Dövlət gəlirlərinin formalaşması prosesində müəssisələrin özünün maliyyələşdirmə zəruriyyətinin nəzərə alınması.	4. Gəlirlərin formalaşması, bölgüsü və istifadəsinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması.

Dövlət gəlirlərinin optimallaşdırılmasında yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı digər meyarlar da seçilə bilər, konkret vəzifələr irəli sürülə bilər və bunun üçün

müəyyən metodlardan istifadə edilə bilər. Gəlirlərin idarə edilməsində bir sıra önəmli istiqamətlərdən, üsullardan istifadə etmək lazımdır. Bunlardan ən vacibi və ənənəvi baxımdan sınaqdan çıxarı funksional istiqamətdir (gəlirlərin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin idarə edilməsi).

Bundan başqa, dövlət gəlirlərinin optimallaşmasının funksional və maliyyə fəaliyyəti aspektlərini integrativ və vahid halında tətbiq etmək olar.

Bu cür tənzimlənmənin, idarə etmənin ayrı-ayrılıqda öz texnologiyası, qaydası, habelə dövlət və bazar mexanizmləri vardır.

Beləliklə, nəzəri baxımdan büdcənin vergili və qeyri-vergili gəlirləri ümumi gəlirlər konsepsiyasının ayrılmaz seqmentidir. Dövlət gəlirlərinin formalaşması və restrukturizasiyası üzrə bütün prinsip və normalar qeyri-vergilər konsepsiyasının real əsasını təşkil edir.

Bu baxımdan ölkəmizin dövlət büdcəsinin qeyri-vergili gəlirləri büdcə sisteminin ayrılmaz və mühüm tərkib elementlərindən biridir.

1.2. Dövlət gəlirlərinin mənbələri, tərkibi və quruluşu

Dövlət maliyyəsinin fəaliyyəti zamanı qarşılıqlı surətdə əlaqəli olan iki prosesin, yəni maliyyə resurslarının dövlət strukturlarının sərəncamında səfərbərliyə alınması, yəni gəlirlərin formalaşması və vəsaitlərin müxtəlif dövlət tələbatlarının təmin edilməsi üçün istifadəsinin qarşılıqlı əlaqəsi baş verir. Bu proseslərin birincisi öz istifadəsini dövlət gəlirləri, ikincisi isə dövlət xərcləri anlayışında tapır. Ölkəmizdə dövlət hələ ki, istehsal vəsaitlərinin bir hissəsinin mülkiyyətçisidir. Bu isə ictimai istehsalın bütün bölmələrindən maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətlərinin ümumi sistemində dövlət gəlirlərinin və xərclərinin aparıcı rolunu müəyyənləşdirir.

Dövlət gəlirləri anlayışının məzmununu təşkil edən pul münasibətlərinin obyekt bölgü prosesinin müxtəlif mərhələlərindən müxtəlif maliyyə formalarında çıxış edən ictimai məhsuldur.

Dövlət gəlirləri dövlətin və dövlət müəssisələrinin sərəncamından maliyyə resurslarının formalaşdırılması ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətləridir. Bu zaman dövlətin sərəncamında olan maliyyə resursları mərkəzləşdirilmiş, dövlət müəssisə və təşkilatlarının sərəncamında olan maliyyə resursları isə qeyri-mərkəzləşdirilmiş vəsaitlərə aid edilir. Mərkəzləşdirilmiş dövlət gəlirləri əsasən vergili və qeyri-vergili daxilolmalar, xarici iqtisadi fəaliyyətdən gəlirlər və əhali tərəfindən ödəmələr hesabına formalaşdırılır. Qeyri mərkəzləşdirilmiş vəsaitlər isə müəssisələrin özlərinin pul gəlirləri və yığımları hesabına yaradılır. Dövlət gəlirlərinin mərkəzləşdirilmiş və qeyri mərkəzləşdirilmiş gəlirlərə ayrılması ümumdövlət və kollektiv maraqlarının təmin edilməsi mənbələrini daha aydın təsəvvür etməyə imkan verir. Bu günün əsas vəzifəsi müxtəlif maraqların tam reallaşmasını təmin etmək və dövlət gəlirlərinin təsərrüfatçılığın səmərəliliyinə təsirini gücləndirmək məqsədilə dövlət gəlirlərinin daha optimal nisbətlərinin əldə edilməsidir.

Dövlətin gəlirləri dövlət fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün zəruri olan maliyyə əsaslarının yaranması məqsədilə paylaşdırılma və yenidən paylaşdırılma prosesinin dövlət mülkiyyətində və istifadəsində dövr edən milli gəlirin bir hissəsidir.

İdarəçilik nöqteyi-nəzərindən dövlət gəlirləri, dövlətin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün onların mülkiyyətə çevrilməsi və dövlət sərəncamının verilməsi prosesində tədavül olunan milli gəlirin bir hissəsi kimi müəyyən olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin öyrənilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Büdcə gəlirləri dövlət gəlirlərinin yaranmasında yaxından iştirak edir. Büdcə gəlirləri dövlət gəlirlərindən fərqli olaraq dar məna kəsb edir. Büdcə gəlirlərindən başqa dövlət gəlirlərinə büdcədən kənar fondlar və dövlət sektorunun vəsaitləri də daxildir.

Büdcə gəlirləri – Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünü idarəetmə orqanlarının müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada dövlət büdcəsinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə daxil olan vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalardır. Büdcənin gəlirləri büdcə fondunun formalaşdırılması prosesində müvafiq hakimiyyət orqanının müəssisə, təşkilatlar və əhali arasında yaranan iqtisadi münasibətlərini əks etdirir. Büdcə gəlirləri – AR-nın, Naxçıvan MR-nın və yerli özünü idarəetmə orqanlarının müvafiq qanunvericilik aktlarına əsasən tətbiq edilən vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalardan ibarətdir, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Dövlət büdcəsi haqqında” qanun və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir.

Dövlət bir sıra tədbirləri keçirmək üçün lazımi miqdarda maliyyə vəsaiti ilə təmin olunmalıdır. Dövlətin xərclərinin tam maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün maliyyə vəsaiti lazımdır. Deməli, büdcə gəlirləri dövlətin funksiyalarını yerinə yetirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitləridir. Bu baxımdan büdcə gəlirləri çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onlar pul vəsaitləri fondunun formalaşması prosesində yaranmış iqtisadi münasibətləri əks etdirir və müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Büdcə gəlirləri qarşıdan gələn növbəti il üçün nəzərdə tutulur. Dövlətin xərclərinin tam maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün maliyyə vəsaiti lazımdır. Yəni həmin il büdcəyə gəlir daxil olacaq və nəzərdə tutulan xərcləri maliyyələşdirəcək. Buraya sosial – iqtisadi sahələr, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və sair daxildir. Bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsində büdcə gəlirləri yaxından iştirak edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin bir sıra problemlərinin həlli bazar mexanizmləri əsasında qeyri mümkündür. Məhz bu problemlərin həlli büdcə vəsaitləri hesabına reallaşır.

Büdcə gəlirləri iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunmasında əsas mənbə kimi çıxış edir. İqtisadi inkişafın təminində büdcə gəlirlərinin rolu ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyatın nisbətən az inkişaf etmiş sahələrinə büdcə

vəsaitləri əsasında dövlət yardımlarının keçirilməsi nəticəsində həmin sahələrdə inkişafa nail olmaq olar.

Büdcə gəlirlərinin yaranması prosesində, ictimai istehsal prosesində yeni yaranan Ümumi Daxili Məhsulun bir hissəsinin dövlətin və bələdiyyələrin xeyrinə bölüşdürülməsi baş verir. Bununla da dövlətlə bələdiyyə orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında maliyyə münasibətləri yaranır. Büdcə gəlirlərinin əsas maddi mənbəyini milli gəlir təşkil edir. Büdcənin gəlirləri vergi ödəyicilərinə, vergi tutma obyektlərinə, alınması üsullarına, ödəniş müddətinə və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Lakin bununla belə onların ümumi cəhətləri vardır ki, bu da müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlir hissəsinin təşkil edilməsidir. Həmin gəlirlərin pul formasında və nağdsız qaydada daxil olması bütün büdcə səviyyələri üçün xas olan ümumi cəhətdir.

Büdcə gəlirləri – dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitləridir. Onda pul vəsaitləri fondlarının formalaşması prosesində dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranmış iqtisadi münasibətləri əks etdirir və müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Büdcə gəlirlərinin tərkibi, pul vəsaitlərinin büdcəyə səfərbərliyə alınma formaları təsərrüfatçılıq sistemi və metodlarından, habelə dövlətin qarşısında duran iqtisadi vəzifələrdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Büdcə gəlirləri bir tərəfdən ÜDM-un dəyərinin geniş təkrar istehsal prosesinin müxtəlif iştirakçıları arasında bölgüsünün nəticəsi kimi, digər tərəfdən isə dövlətin əlində cəmləşdirilmiş dəyərin sonrakı bölgüsünün obyektivi kimi çıxış edir. Ölkənin dövlət quruluşundan asılı olaraq büdcə gəlirləri mərkəzi (dövlət) büdcənin və yerli büdcələrin gəlirlərini təşkil edir. Büdcə gəlirləri dövlət gəlirlərindən fərqli olaraq daha dar məna kəsb edir. Dövlət gəlirlərinə bütün səviyyəli büdcələrin maliyyə vəsaitləri, habelə büdcədən kənar fondların və bütün dövlət sektorunun vəsaitləri daxildir. Büdcə gəlirlərinin əsas maddi mənbəyini milli gəlir təşkil edir. Əgər maliyyə tələbatının ödənilməsi üçün bu vəsait kifayət etməzsə, dövlət milli sərvəti maliyyələşdirməyə cəlb edir. Milli gəlirin

bölüşdürülməsinin əsas hissəsi vergilər vasitəsilə bölüşdürülür. Dövlət büdcəsi gəlirlərində vergilərdən daxilolmalar onun 9/10 hissəsini təşkil edir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin göstəriciləri (ümumi gəlirlərdə xüsusi çəki faizlə) **cədvəl 1.1**

	<i>2000</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>	<i>2003</i>	<i>2011</i>	<i>2013</i>
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	100	100	100	100	100	100
Vergilər Nazirliyi, o cümlədən	71,4	73,9	74,7	67	33,2	30,1
Gəlir vergisi	13,3	12,1	12	12,3	5,7	4,1
Mənfəət vergisi	17,6	15	16,2	14,6	10	11,9
Əlavə dəyər vergisi	16	19	23,6	21,8	10,8	9,3
Aksizlər	2,8	13,3	8,7	4,8	3,5	2,6
Əmlak vergisi	1,7	1,6	2,2	2,2	0,8	0,6
Torpaq vergisi	0,9	1,3	1	0,9	0,3	0,2
Mədən vergisi	7,1	6,1	5,5	4,6	1,1	0,6
Sadələşdirilmiş vergi	0	0,5	0,3	1	0,8	0,6
Yol vergisi	0	0	0	0	0,2	0,2
Dövlət Gömrük Komitəsi, o cümlədən	20,2	20,9	20,3	17,4	9,3	7,2
Əlavə dəyər vergisi	10,7	13,3	13,2	11,8	6,8	5,2
Aksizlər	0,4	0,8	0,8	0,7	0,6	0,5
Gömrük rüsumlar	8,7	6,6	6,1	4,8	1,8	0,5
Yol vergisi	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1
Sair mənbədən gəlirlər	8,5	5,2	5,0	15,6	57,5	62,7

Mənbə: www.maliyye.gov.az

Mərkəzləşdirilmiş dövlət gəlirlərinin tərkibində cəmiyyətin inkişafının, iqtisadi və sosial vəzifələrinin həllinin təmin edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən dövlət büdcəsi mühüm yer tutur. Müxtəlif səviyyəli büdcələrdən dövlət gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsinin mərkəzləşdirilməsi vahid maliyyə siyasətinin yürüdülməsinə, vəsaitlərin xalq təsərrüfatının daha mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrinin inkişafına yönəldilməsinə, qeyri-istehsal sferasının tələbatlarının

mümkün qədər eyni səviyyədə təmin edilməsinə imkan yaradır. Bütçə vəsaitlərindən əlavə mərkəzləşdirilmiş dövlət gəlirlərinə dövlət büdcədən kənar fondların – sosial sığorta, təqaüd fondu, məşğulluq vəsaitləri də aiddir.

Dövlət gəlirlərinin formalaşdırılmasının əsas mənbəyi milli gəlirdir. Lakin bəzi fəvqəladə hallarda (müharibə şəraiti, təbii fəlakət) dövlət gəlirlərinin mənbəyi kimi əvvəllər toplanılmış milli sərvət də çıxış edə bilər.

Dövlət gəlirlərinin bütün mənbələrini iki qrupa ayırmaq olar: daxili və xarici. Daxili mənbələrə ölkə daxilində yaradılan və dövlətin öz funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün istifadə edilən Milli gəlir və Milli sərvət aid edilir. Xarici mənbələrə isə Milli gəlir və müstəsna hallarda digər ölkələrin Milli sərvəti də aid edilə bilər.

Dövlət gəlirlərinin tərkibi əhəmiyyətli dərəcədə dövlətin ona lazım olan pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması metodları ilə şərtlənir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət gəlirlərinin səfərbərliyə alınmasının əsas metodları vergilər, istiqrazlar və emissiyadır. Bu metodlar arasındakı nisbət müxtəlif iqtisadi dövrlərdə eyni deyildir və bir sıra amillərlə müəyyən edilir: maliyyə siyasətinin məzmunu, konkret iqtisadi və sosial şərait.

Müxtəlif metodlar vasitəsilə formalaşan bütün növ dövlət gəlirlərinin məcmusu dövlət gəlirləri sistemini təşkil edir. Dövlət gəlirləri sistemi təkcə fiskal deyil, həmçinin iqtisadi vəzifələrin də istehsalın artımının stimullaşdırılması və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ölkə ərazisində istehsal güclərinin yerləşdirilməsinə təsir etməsi, elmi-texniki tərəqqinin gücləndirilməsinin maliyyələşdirilməsinin həll edilməsinə xidmət etməlidir. Dövlət gəlirləri sistemi öz fiskal funksiyasını yerinə yetirərkən təsərrüfatçılığın əsas həlqəsi olan müəssisə və təşkilatlarının maliyyə stabilliyinə mane olmamalıdır.

Dövlət gəlirləri sistemində mərkəzi yeri vergilər tutur. Onlar bazar tipli inkişaf etmiş iqtisadi sistemində fəaliyyət göstərən maliyyənin əsas xüsusiyyətlərini ifadə edirlər. Məhz bazar iqtisadiyyatının fəaliyyəti şəraitində maliyyə münasibətlərinin ümumi sistemində vergilər xüsusi yer tuturlar.

Vergilər Milli gəlirin yenidən bölgüsünün əsas aləti olmaqla yanaşı, həm də büdcədənkənar fondların vəsaitlərin formalaşdırılması zamanı maliyyə resurslarının əhəmiyyətli hissəsinin səfərbərliyə alınmasını təmin edirlər. Vergi daxilolmalarının növləri, onların tutulması mexanizmi qanunvericiliklə müəyyən edilir. Vergilər fiskal, iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malikdirlər. Dövlət hakimiyyət orqanlarını zəruri pul vəsaitləri ilə təmin edərkən vergilər öz fiskal funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bununla bərabər, vergilərin hesablanması mexanizmi, tətbiq edilən vergi güzəştləri ictimai istehsalın səviyyəsinə, onun sahəvi və ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsinə, zəruri infrastruktur obyektlərinin yaradılmasına müsbət təsir göstərə bilər. Nəhayət, vergilər vasitəsilə mühüm sosial vəzifələr həll edilir: əhalinin müxtəlif sosial qruplarının gəlirləri tənzimlənir, əhalinin aztəminatlı təbəqələri üçün, demoqrafik siyasətin tələbləri baxımından vergi güzəştləri tətbiq edilir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlər sistemində öz fiskal əhəmiyyətinə görə mühüm yeri qeyri-vergili gəlir olan dövlət istiqrazları tutur. Dövlət istiqrazlarından təkcə büdcə kəsirinin örtülməsi üçün deyil, həmçinin müxtəlif kapital məsrəflərinin, xüsusən də iqtisadiyyatın dövlət bölməsində investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsində istifadə edilir. İqtisadiyyatın yarana biləcək böhran vəziyyətində, yəni maliyyə sisteminin müxtəlif həlqələrinin maliyyə gərginliyi gücləndikdə istiqrazların əhəmiyyəti xüsusilə artır. Bir qayda olaraq, maliyyə gərginliyinin artımı yüksək hərbi xərclərlə, əvvəllər götürülmüş dövlət istiqrazları üzrə iri ödəmələrlə, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin zəruriliyi və artan sosial proqramların maliyyələşdirilməsi ilə sıx əlaqədardır. İqtisadi böhranlar zamanı istiqrazların artımı hətta vergiləri də üstələyə bilər. Belə ki, vergilər bu zaman kifayət qədər qeyri-elastikliyi ucbatından iri həcmli maliyyə resurslarını tez bir zamanda səfərbərliyə ala bilmir.

Vergilərlə dövlət istiqrazları arasında sıx əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə onunla müəyyənləşir ki, istiqrazların ödənilməsinin maliyyə bazasını vergilər təşkil edir. Dövlətin istiqrazların və onlar üzrə faizlərin ödənilməsi üzrə artan xərcləri öz növbəsində vergilərin də artırılmasının zəruriliyini şərtləndirir. Bu isə ya artıq

qüvvədə olan vergilərin dərəcələrinin artırılması yolu ilə, ya da yeni vergi növlərinin tətbiqi ilə həyata keçirilə bilər. Vergilərin istiqrazlara əks təsiri də mövcuddur. Bəzi hallarda vergilərin artımı, vergi ödəyicilərinin müqaviməti ilə müşayiət olunur. Hökumət isə sosial vəziyyətin gərginliyinin artmasından ehtiyatlanaraq daha yeni istiqrazların buraxılışı axtarışında olur. Bu yolda yeganə maneə əhalinin və müəssisələrin dövlət qiymətli kağızlarına ödəmə qabiliyyətli tələbidir.

Dövlət gəlirlərinin səfərbərliyə alınmasının digər bir qeyri-vergili metodu emissiyadır. Burada söhbət kağız pulların emissiyasından deyil, eyni zamanda kredit emissiyasından da gedir. Emissiyaya dövlət yalnız vergilər və istiqrazlar üzrə daxilolmaların dövlət xərclərinin örtülməsini təmin edə bilmədikdə, maliyyə bazarında isə yeni növ istiqrazların buraxılışı üçün qeyri-əlverişli vəziyyət yarandıqda əl atır. Həm kağız pullar, həm də kredit emissiyası əgər təsərrüfatçılıq tələblərinin ödənilməsi üçün deyil, büdcə kəsirinin örtülməsi üçün həyata keçirilərsə, bu zaman iqtisadiyyatda inflyasion proseslər daha da güclənəcəkdir.

Dövlət gəlirlərinin yuxarıda göstərilən formalaşma metodları dövlət idarəetməsinin müxtəlif səviyyələrində büdcə vəsaitlərini formalaşdırmağa imkan verir. Büdcədənkənar fondlar əsasən qeyri-vergili ödəmələr vasitəsilə yaradılır. Onların yaradılmasında emissiyadan istifadə edilmir. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılmasında digər metodlardan da yəni ayırmalar, könüllü daxilolmalar və s. – dən də istifadə edilir.

Büdcə gəlirlərinin tərkibi, pul vəsaitlərinin büdcəyə səfərbərliyə alınma formaları təsərrüfatçılıq sistemi və metodlarından, habelə dövlətin qarşısında duran iqtisadi vəzifələrdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Büdcə gəlirləri bir tərəfdən ÜDM-un dəyərinin geniş təkrar istehsal prosesinin müxtəlif iştirakçıları arasında nəticəsi kimi, digər tərəfdən isə dövlətin əlində cəmləşdirilmiş dəyərin sonrakı bölgüsünün obyektivi kimi çıxış edir. Ölkənin dövlət quruluşundan asılı olaraq büdcə gəlirləri mərkəzi (dövlət) büdcənin və yerli büdcələrin gəlirlərini təşkil edir.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin təsnifatı müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin qruplaşmasını təşkil edir və həmin səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin formalaşması

mənbəyini müəyyən edən qanunvericilik aktlarına əsaslanır. Bütçənin gəlirlər bölməsi onların mənbələri və alınması qruplarına görə konkret gəlir növlərini birləşdirir. Bütçə gəlirlərini dörd bölmə üzrə təsnifləşdirmək olar:

1. Vergilərdən daxilolmalara Vergi Məcəlləsinə tətbiq edilən vergi növləri üzrə gəlirlər aiddir;
2. Vergi olmayan inzibati tədiyyələr və rüsumlar, cərimə və sanksiyalar və vergi olmayan sair daxilolmalar aiddir;
3. Əsaslı gəlirlərə əsaslı vəsaitlərin özəlləşdirilməsindən, dövlət maddi ehtiyatlarının satışından daxilolmalar, qeyri-maddi aktivlərin satışından daxilolmalar və s. daxildir;
4. Rəsmi qaydada alınan vəsaitlərə xaricdən, digər səviyyəli bütçələrdən alınan kreditlər və transferlər aid edilir.

Cədvəl 1.2

Azərbaycan Respublikasının dövlət bütçəsinin gəlirlərinin icrasının tərkibi (mln.manat).

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2011	2013
Gəlirlərin-cəmi	715,5	784,8	910,2	1225,5	1509,5	2055,2	3868,8	15700,7	19159,7
O cümlədən: Əlavə dəyər vergisi	190,8	253,3	334,9	409,7	452,7	599,9	737,8	2121,6	2768,6
Aksizlər	22,4	110,9	86,7	67,0	72,4	141,0	187,4	495,0	594,7
Mənfəət vergisi	125,9	117,6	147,8	178,3	223,4	355,4	1360,5	1210,0	2279,6
Əhalidən gəlir vergisi	94,0	94,7	109,7	150,4	221,6	317,4	407,3	690,0	783,4
Gömrük rüsumları	62,2	52,1	2,5	12,6	76,9	101,2	139,3	215,0	285,4
Torpaq vergisi	6,7	10,4	8,8	11,3	14,1	15,3	18,5	35,0	31,2
Əmlak vergisi	11,8	12,4	20,0	26,6	32,2	40,4	55,8	102,0	116,3
Mədən vergisi	50,4	47,5	50,0	56,7	97,8	53,5	100,2	129,0	121,4
Sadələşdirilmiş vergi	-	3,9	2,7	12,2	16,6	24,0	32,0	95,0	117,5
Yol vergisi	-	1,6	1,4	1,1	1,2	10,6	11,9	36,0	54,1
Dövlət rüsumları	16,3	15,8	21,3	23,3	27,0	35,7	33,0	85,0	115,3

Sair gəlirlər	117,9	65,3	63,4	209,7	277,3	288,2	816,1	7278,4	11895,2
---------------	-------	------	------	-------	-------	-------	-------	--------	---------

Mənbə: www.maliyye.gov.az

Cədvəldən görüldüyü kimi qeyri-vergili gəlirlər, yəni dövlət rüsumları və sair gəlirlər müvafiq olaraq 115,0 və 11895,0 mln.manat təşkil etmişdir. Mahiyyəti etibarilə bu büdcə sisteminin unikallığının və maliyyə dayanıqlığının ifadəsidir.

Qeyd etdiyimiz kimi büdcə gəlirlərinin formalaşmasını vergilərdən daxilolmalar, vergi olmayan gəlirlər, əsaslı gəlirlər və rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfərlər) təşkil edir. Məhz büdcə gəlirlərinin quruluşunu da onların köməkçi bölmələri və növləri formalaşdırır.

Azərbaycan Respublikasının vergilərdən daxil olmaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
2. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
3. Əlavə dəyər vergisi;
4. Aksiz vergisi;
5. Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
6. Mədən vergisi;
7. Yol vergisi;
8. Sadələşdirilmiş vergi;

Vergi olmayan gəlirlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Mülkiyyət və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər:
  - Büdcə təşkilatlarının xüsusi vəsaitlərinin daxil olması;
  - Maliyyə və qeyri-maliyyə müəssisə və idarələrindən vergi olmayan daxil olmalar;
  - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən gəlirlər;
  - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən alınmışbüdcə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi;
  - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən alınan dividendlər;
  - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən sair gəlirlər;
  - Maliyyə təşkilatlarından gəlirlər;

- Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının mənfəətindən daxil olmalar;
- Maliyyə təşkilatları tərəfindən alınmış büdcə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi;
- Maliyyə təşkilatlarından alınan dividendlər;
- Maliyyə təşkilatlarından sair gəlirlər.

2. Xarici dövlətlərdən mülkiyyətlə bağlı gəlirlər:

- Xarici qeyri-dövlət strukturlarından mülkiyyətlə bağlı gəlirlər;
- Daxili xüsusi sektordan daxil olan mülkiyyətlə bağlı gəlirlər;
- Mülkiyyətdən daxil olan sair gəlirlər.

3. İnzibati tədiyyələr və rüsumlar:

- Dövlət rüsumları;
- Birdəfəlik rüsumlar;
- Gömrük rüsumları.

4. Cərimə və sanksiyalar üzrə daxil olmalar.

Əsaslı gəlirlər isə aşağıdakılardan təşkil olunub:

1. Əsaslı vəsaitlərin özəlləşdirilməsi;
2. Dövlətin maddi ehtiyatlarının satışından daxil olmalar;
3. Torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satışından daxil olmalar;
4. Qeyri-rəsmi mənbələrdən əsaslı ödənişlər;

Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfərlər) bölməsinə aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:

1. Xaricdən alınan vəsaitlər;
2. Digər səviyyəli büdcələrdən alınan vəsaitlər.

Bunlardan başqa digər gəlirlər də vardır. Digər gəlirlər mülkiyyətdən gəlirlərə, mal və xidmətlərin satışından daxil olmalara, cərimə və sanksiyalar üzrə daxil olmalara və könüllü köçürmələrə bölünür.

Mülkiyyətdən gəlirlər dövlətin mülkiyyəti ilə bağlı olan vergi olmayan gəlirləridir. Bu gəlirlər faizlərdən, dividendlərdən, dövlət mülkiyyətində olan

müəssisələrin mənfəətindən ayrılmalardan, pul-şey lotoreyaları üzrə daxilolmalardan və icarə haqqından ibarətdir.

Faizlərdən gəlirlər dövlət tərəfindən verilmiş depozitlərlə, qiymətli kağızlarla, büdcə ssudaları ilə dövlət zəmanəti verilmiş kreditlə bağlıdır.

Dividentlərdən gəlirlər dedikdə, dövlətin səhmdar kimi çıxış etdiyi təşkilatlardan dividend formasında əldə etdiyi gəlirlər başa düşülür.

Dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin mənfəətindən ayrılmalara dövlətin mülkiyyətində olan müəssisələrin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada nəzərdə tutulmuş mənfəətindən ayrımlar aid edilir.

Mərkəzi Bankın mənfəətindən ayrımalara qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Mərkəzi Bankın nəzərdə tutulmuş mənfəətindən ayrımlar aid edilir.

Dövlət Neft Fondundan daxilolmalara qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Dövlət Neft Fondundan büdcəyə edilən ayrımlar aid edilir. 2015-ci ildə bu fondan transfert 10 mlrd. manatdan çox proqnozlaşdırılır.

Sığorta təşkilatlarından ayrımalara sığorta təşkilatlarından sığorta polislərinə görə alınmış ehtiyat vəsaitlərindən ayrımlar aid edilir. Bu halda icarə obyektini kimi daşınmaz əmlak, torpaq və yerin təkində olan mineral ehtiyatlar nəzərdə tutulur.

Mal və xidmətlərin satışından daxilolmalara dövlətə məxsus olan maddi və qeyri-maddi aktivlərin satışı və ya özəlləşdirilməsindən daxilolmalar, büdcə təşkilatlarının ödəniş xidmətlərindən daxilolmalar, büdcə təşkilatlarının ödəniş xidmətlərindən daxilolmalar, və inzibati tədiyyələr və ödənişlər aid edilir.

Cədvəl 1.3

Azərbaycan Respublikasının dövlətbüdcə gəlirlərinin quruluşu (faizlə).

	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2011	2014
Gəlirlərin həcmi	100	100	100	100	100	100	100	100	100
O cümlədən, Əlavə dəyər vergisi	23,2	18,8	31	28,8	26,7	24,1	34,2	17,6	17,8
Aksizlər	11,8	8,3	4,1	4,2	3,1	12,7	10,4	4,1	4,7
Mənfəət vergisi	32	24,5	14,1	13,4	17,6	13,6	14,6	10,4	12,1
Əhalidən gəlir vergisi	12,7	8,1	17,6	16,3	13,2	15,3	11	5,7	4,8

Gömrük rüsumları	1,3	1,5	1,6	11,5	8,7	6,9	6,1	1,8	4,2
Torpaq vergisi	0,8	0,2	1,1	1,5	0,9	1,2	1,2	0,3	0,3
Əmlak vergisi	0,2	0,2	1	-	1,7	1,4	1,7	0,8	0,9
Mədən vergisi	0,03	1,7	7,4	6,5	7	10	8,8	1,1	1,1
Sadələşdirilmiş vergi	-	-	-	-	-	-	0,8	0,8	0,8
Yol vergisi	-	-	-	-	-	-	0,2	0,8	0,9
Dövlət rüsumları	0,9	1,4	8,8	12,7	7,3	4,3	2,4	0,7	1,2
Sair gəlirlər	1,7	27,7	13,1	5,1	13,8	10,4	9,2	56,1	61,2

Beləliklə, bu bir daha qeyri-vergili mənbələrin əhəmiyyətinin hələ də qaldığını əyani şəkildə ifadə edir.

1.3. DÖVLƏT RÜSUMLARININ CƏLBETMƏ ELEMENTLƏRİNİN XARAKTERİSTİKASI.

Dövlət rüsumları çox rəngarəngdir. Önemli yerlərdən birini gömrük rüsumları tutur.

Gömrük rüsumları – dolayı vergisi olmaqla Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları tərəfindən malların Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və ya bu ərazidən aparılması zamanı tutulan ödənişdir.

Gömrük rüsumları müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, o əhəmiyyətli dövlət gəlirlərindən biridir. Gömrük rüsumları dövlətin xarici-iqtisadi fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır.

Öz mahiyyətinə görə gömrük rüsumları xarici ticarətin vergiyə cəlb edilməsi alətidir. İstənilən dolayı vergi kimi gömrük rüsumları iqtisadi baxımdan malın qiymətinə daxil edilmək yolu ilə tutulur. Verginin son ödəyicisi kimi rüsumlarında daxil olduğu qiymətlər üzrə malın qiymətini artırmaqla onun rəqabət qabiliyyətini aşağı salır ki bununla da daxili bazarın və milli istehsalçıların (sahibkarlığın) müdafiəsinə nail olunur.

Dünya praktikasında **malların hərəkət istiqamətindən asılı** olaraq gömrük rüsumları dörd yerə bölünür: idxal, ixrac, tranzit və mövsümi.

İdxal rüsumları ölkəyə gətirilən mallardan tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, idxal rüsumları ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən malların bahalaşmasına səbəb olur ki, bununla da onların daxili bazara daxil olmasını məhdudlaşdırmaqla yanaşı, milli istehsalçıları (sahibkarları) xarici rəqabətin arzu edilməz mənfi təsirindən qorumuş olur.

İxrac rüsumları Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan və onun hüdudlarından kənara çıxarılan mallardan tutulur. İxrac rüsumları milli iqtisadiyyatın inkişafı və yerli bazarın zənginləşdirilməsi üçün lazım olan malların ölkədən çıxarılmasını məhdudlaşdırmaqla yanaşı, dövlət büdcəsinin əlavə gəlir mənbəyi kimi çıxış edir.

Tranzit rüsumlar Azərbaycan Respublikasının ərazisindən tranzit qaydasında bütün ölkələrə daşınan mallardan tutulur. Tranzit rüsumları istifadə olunmuş infrastruktur və nəqliyyat kommunikasiyasına görə itkilərin kompensasiyası rolunu oynayır.

Mövsümi idxal və ixrac gömrük rüsumları malların idxal və ixracının müvəqqəti məhdudlaşdırılması və ya stimullaşdırılması məqsədilə (ildə altı aydan çox olmamaqla) tətbiq edilir. Mövsümi rüsumlar istehsal və satışının həcmi il ərzində birdən-birə dəyişən ayrı-ayrı mal qrupları üzrə müəyyən edilir. Mövsümi rüsum dərəcələrinin tətbiqi dövlətə ilin müəyyən dövrü ərzində belə malların idxal və ixracını daha səmərəli tənzimləmək imkanı verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda gömrük tarifində nəzərdə tutulmuş gömrük rüsum dərəcəsi tətbiq olunmur.

Tətbiq olunması məqsədindən asılı olaraq müstəsna gömrük rüsumları dörd qrupa bölünür: xüsusi, antidempinq, kompensasiya və perefereensial.

Xüsusi gömrük rüsumları aşağıdakı hallarda tətbiq olunur:

- ölkənin gömrük ərazisinə milli istehsalçılara zərər vuran və ya zərər vura biləcək miqdarda və ya şərtlərlə, eyni qəbildən olan mallar gətirilən zaman (müdafiə tədbiri kimi);
- digər ölkələrin (ölkələr ittifaqının) Azərbaycan Respublikasının maraqlarını məhdudlaşdırma biləcək diskriminasiya fəaliyyətinə qarşı cavab tədbiri kimi;

- qeyri-sağlam rəqabətin qarşısının alınması üsulu kimi.

Antidempinq rüsumları daxili bazarı dempinq qiymətləri üzrə malların ölkəyə gətirilməsindən qoruyur. Dempinq dedikdə, daxili bazardakı qiymətlərdən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olan malların ölkəyə gətirilməsi nəzərdə tutulur. Məhz bu qiymətlər arasındakı fərq dempinq məbləğini xarakterizə edir və antidempinq rüsumunun formalaşması üçün əsas sayılır.

Kompensasiya rüsumları – istehsalına və gətirilməsinə birbaşa (dolayı) olaraq subsidiyalardan istifadə olunmuş idxal mallarına tətbiq edilir. Subsidiyanın tətbiq olunması məsrəflərin süni olaraq azaldılması, deməli ixrac olunan malların qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Deməli, bu cür subsidiyalaşdırılmış malların süni surətdə aşağı salınmış qiymətlərlə idxalı milli istehsalçılara zərə gətirməklə yanaşı, onun inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərə bilər. Belə hallarda yerli sahibkarların göstərilən mənfi hallardan qorunması məqsədilə məhz kompensasiya gömrük rüsumları tətbiq olunur. Kompensasiya rüsumlarının dərəcəsi subsidiyanın həcmi ilə müəyyən edilir.

Müəyyən malların idxalının genişləndirilməsi üçün bir və ya bir neçə ölkəyə münasibətdə aşağı ölçülərdə tətbiq edilən güzəştli rüsumlar perefrensial rüsumlar adlanır. Dünya praktikasında inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün perefrensial sistemindən istifadə edilir ki, bu da idxalçı dövlətlərin bazarında onların mallarının rəqabət qabiliyyətinin artmasına şərait yaradır.

Gömrük rüsumlarının hesablandığı valyuta vergitutulan malın gömrük dəyərində göstərilən valyutaya uyğun olmalıdır. Gömrük rüsumundan azad edilən mal kateqoriyaları, eləcə də gömrük rüsumunun ödənişi üzrə güzəştlər və onların verilməsi qaydası “Gömrük tarifi haqqında” qanunda müəyyən edilmişdir.

Hesablanması üsulundan asılı olaraq gömrük rüsum dərəcələri aşağıdakı növlərə bölünür: spesifik, advalor, kombinə edilmiş və alternativ.

Spesifik (möhkəm) gömrük rüsum dərəcələri vergitutulan malların ölçü vahidinə əsasən müəyyən pul məbləğində müəyyən edilir.

Advalor rüsumlar vergitutulan malların gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanır.

Kombinə edilmiş gömrük rüsum dərəcələri isə spesifik və advalor dərəcələrini özündə birləşdirməklə hesablanır.

Bəzi mal qrupları üçün spesifik və advalor dərəcələri tətbiq edilir. Lakin elə hallar da olur ki, həmin mallar bu vergi dərəcələrinin ən yüksəyi ilə vergiyə cəlb olunurlar. Belə gömrük vergi dərəcələri *alternativ* adlanır.

Gömrük rüsum dərəcələri. Gömrük rüsumlarının məbləğini hesablamaq üçün gömrük tarifində nəzərdə tutulmuş gömrük rüsum dərəcələrindən istifadə olunur. Gömrük rüsum dərəcələri gömrük tarifinə əsasən müəyyən edilir.

Gömrük tarifi – Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədlərindən keçirilən mallara tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusudur.

Gömrük rüsum dərəcələri MDB Xarici İqtisadi Fəaliyyətdə Əmtəə Nomenklaturası üzrə malların kodundan və mənşəyindən (istehsal olunduğu ölkədən) asılı olaraq *diferensiallaşdırılır*. Gömrük rüsum dərəcələri xarici iqtisadi münasibətlərin operativ tənzimlənmə aləti olduğu üçün olduqca tez-tez dəyişdirilə bilər.

Gömrük rüsumlarının *baza dərəcələri*: Azərbaycanın əmtəə-siyasi münasibətdə daha əlverişli rejim tətbiq etdiyi ölkələrdən gətirilən mallara tətbiq edilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdən gətirilən mallar üçün *pereferensial* vergi dərəcələri tətbiq olunur. Hal-hazırda onlar baza gömrük dərəcələrinin 75%-ni təşkil edir.

İqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdən eləcə də MDB ölkələrindən gətirilən mallara *sıfır (0) gömrük dərəcəsi* tətbiq olunur.

Əgər mallar Azərbaycanın əlverişli vergi rejimi tətbiq etmədiyi ölkələrdən gətirilərsə, yaxud malın istehsal edildiyi ölkə məlum deyilsə, bu halda *maksimal gömrük dərəcələri* (iki dəfə artırılmış baza dərəcələri) tətbiq edilir.

Daxili bazarı və milli istehsalçıları müəyyən malların idxalından qorumaq üçün özündə xüsusi proseduranın aparılmasını nəzərdə tutan *müstəsna gömrük rüsumlarından* istifadə olunur.

Gömrük rüsumları mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədini keçərkən gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı ödənilir:

- idxal malları üzrə – ƏDV, aksizli mallar üzrə aksizlər, idxal gömrük rüsumları, gömrük yığımları;
- ixrac malları üzrə - ixrac gömrük rüsumları, gömrük yığımları;

Gömrük rüsumları gömrük bəyannaməsi qəbul edilərkən və ya ondan əvvəl malların gömrük rəsmiləşdirilməsinə həyata keçirən gömrük orqanlarına ödənilir. Gömrük rüsumları həm milli, həm də xarici valyutada gömrük orqanlarının kassasına nağd və ya köçürmə yolu ilə ödənilə bilər.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş ödənişlərdən biri də dövlət rüsumlarıdır. Dövlət rüsumlarının vergilərə oxşar cəhəti ondan ibarətdir ki, rüsumlarda məcburi olmaqla dövrlər büdcəsinə keçirilir. Öz xarakterinə və qarşılıqlı (əvəzli) olmasına görə isə o vergilərdən fərqlənir. Qanun dövlət rüsumunu hüquqi əhəmiyyətli əməliyyatların aparılmasına, yaxud müvafiq sənədlərin müvəkkil edilmiş orqanlar və ya onun vəzifəli şəxsləri tərəfindən verilməsinə görə tutulan məcburi ödəniş kimi müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, xarici vətəndaşlar, vətəndaşlığı şəxslər və mülkiyyət formasından asılı olmayan bütün hüquqi şəxslər **dövlət rüsumunun ödəyiciləridir**.

Dövlət rüsumu hüquqi baxımdan əhəmiyyətli olan hərəkətlərin həyata keçirilməsi və ya sənədlərin alınması üçün müraciət edən fiziki şəxslər (rezident və qeyri-rezident) tərəfindən ödənilir. Hər hansı konkret hüquqi əhəmiyyətli hərəkətin həyata keçirilməsi üçün bir neçə şəxs müraciət etdiyi hallarda, rüsum onlardan biri tərəfindən tam həcmdə, yaxud razılaşıdırılmış məbləğlərdə ödənilir. Əgər bu şəxslər arasında güzəşt hüququ olan varsa, onda güzəşti olmayan şəxslər rüsumu onların payına düşən məbləğ həcmində ödəyirlər.

Dövlət hakimiyyət orqanlarının xidmətləri dövlət rüsumlarının **vergitutma obyektidir**. Dövlət rüsumu aşağıdakı hallarda tutulur:

- məhkəməyə verilən iddia ərizəsi və şikayətlərin, hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktların müəyyən edilməsi barədə ərizələrin və məhkəmə

qərarları barəsində şikayətlərin verilməsi; məhkəmə tərəfindən sənədlərin surətinin təkrar verilməsi;

- notarial kontorları və dövlət orqanları tərəfindən notarial hərəkətlərin aparılması;
- vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı;
- AR vətəndaşlarına və onun ərazisində daimi və 30 gündən artıq yaşayan əcnəbilərə qeydiyyat və rəqəsinin verilməsi; AR vətəndaşlığına qəbul və ya vətəndaşlığından çıxma;
- AR və onun xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərində konsul əməliyyatlarının aparılması;
- sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qeydə alınması, müvafiq mühafizə sənədlərinin verilməsi və onlarla bağlı digər hüquqi hərəkətlər, habelə icazələrin bəzi növlərinin verilməsi;
- xüsusi razılıq (lisenziya) alınması tələb olunan sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə görə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi;
- hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və təkrar qeydiyyatı;
- qiymətli kağızların qeydiyyata alınması (özəlləşdirmə qaydasında qeydə alınma halları istisna olmaqla) və dövlət reyestrinə daxil edilməsi;
- AR ərazisində beynəlxalq avtomobil daşınmalarını tənzimləyən icazənin verilməsi;
- əmlaka, o cümlədən torpağa görə mülkiyyət, icarə və istifadə hüququna dair sənədlərin verilməsi və girovun dövlət qeydiyyatı.

Dövlət rüsumları müvafiq orqanlar tərəfindən göstərilən xidmətlər üzrə təsnifləşdirilir. Dövlət rüsumları aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: məhkəmə, notarial, qeydiyyat və inzibati.

Dövlət rüsum dərəcələri dəyəri ödənilən (göstərilən) xidmətlərin xarakterindən və dövlət tərəfindən onlara çəkilən xərclərin dəyərindən, eləcə də

müvafiq dövlət orqanına müraciət etmiş şəxsin vergi güzəştinə malik olub-olmamağından asılıdır. Dərəcələr proporsional və progressiv olmaqla iki cür olur.

Proporsional dərəcələr şərti maliyyə vahidinə və ya iddia olunan sazişin məbləğinə görə faizlə müəyyən edilir. **Progressiv dərəcələr** müqavilədə göstərilən iddia məbləğinə görə faizlə müəyyən edilir. Progressiv dərəcələr tətbiq edilərkən vergi bazası vergi bölmələrinə bölür, lakin bu zaman hər bölmə ümumi vergi bazasının həcmindən asılı olmayaraq müvafiq dərəcə ilə vergiyə cəlb olunur. Bu kaskad dərəcələri adlanır. Proporsional (progressiv) dövlət rüsumlarının miqdarı əlavə olaraq minimal (əmlakın özgəninkiləşdirilməsi) və maksimal hədlərdə (əmlak xarakterli iddia ərizəsi) məhdudlaşdırıla bilər.

Dövlət rüsum dərəcələri şərti maliyyə vahidinin misli ilə, mütləq məbləğdə və müvafiq məbləğə görə faiz dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Dövlət rüsumu nağd və ya köçürmə yolu ilə büdcəyə köçürülür.

Dövlət rüsumlarının qurulması prinsipləri vergilərdən fərqli olaraq birbaşa vergitutma subyektinin ödəmə qabiliyyətini nəzərə almağa imkan vermir ki, bu da vergitutmada bərabərlik prinsiplərinin pozulmasına səbəb olur (eyni xidmətə görə eyni ödəniş). Əhalinin sosial vəziyyəti güzəştlər vasitəsilə nəzərə alınır.

Aşağıdakılar dövlət rüsumu ödəməkdən azad olunurlar:

- əməyin ödənilməsi və əmək fəaliyyəti ilə bağlı digər tələblər üzrə iddiaçılar;
- aliment alınması barədə iddialar;
- şikəstlik, səhhətə digər xəsarətlər yetirilməsinə və ya ailə başçısının ölümü nəticəsində dəyən ziyanın ödənilməsi barəsində iddialar üzrə iddiaçılar;
- məhkəmədə verilən iddiaçılar üzrə - şəhid ailələri, müharibə veteranları, qaçqınlar və məcburi köçkünlər, habelə Çernobıl AES-də qəza nəticəsində şüa xəstəliyinə və şüa yükü ilə əlaqədar xəstəliyə tutulmuş və ya bu xəstəlikləri keçirmiş şəxslər və s.

Natorial əməliyyatlarının aparılmasına görə aşağıdakı hallarda dövlət rüsumu ödənilmir:

- doğumu, ölümü, övladlığa götürülməsini və atalığı (analığı) təsdiqləyən sənədləri almaq üçün;
- mənzil və ya ev (evin bir hissəsi) alqı-satqı və dəyişdirilməsi ilə bağlı natorial hərəkətləri üzrə - birinci qrup işləməyən əlillər, qaçqınlar və məcburi köçkünlər;
- pensiya, müavinət, yardım və alimentin alınması üçün verilən etibarnamələr üçün və s.

Aşağıdakı hallarda dövlət rüsumu alınmır:

- diplomatik pasport almaq üçün;
- dövlət nümayəndə heyətinin tərkibində xarici ölkələrə ezam olunan şəxslərin pasport və digər gediş sənədləri rəsmiləşdirildikdə;
- Azərbaycan Respublikasının xeyrinə əmlak bağışlanmasına dair müqavilələrin və xasiyyətnamələrin təsdiq edilməsinə görə və s.

Dövlət rüsumlarının ödəyicilərinə verilən güzəştlər şərtli, qeyri-şərtsiz, qismən və tam ola bilər.

Natorial hərəkətlərin aparılmasına, beynəlxalq avtomobil daşınmalarını tənzimləyən icazənin verilməsinə, habelə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qeydə alınmasına, müvafiq mühafizə sənədlərinin verilməsinə və onlarla bağlı digər hüquqi hərəkətlərə görə tutulan dövlət rüsumunun 15% dövlət rüsumu tutulan orqanların xüsusi hesabına, 85%-i isə dövlət büdcəsinə keçirilir. Bütün digər hallarda isə dövlət rüsumu tam məbləğdə bir bank günü ərzində dövlət büdcəsinə köçürülür.

Qanunda nəzərdə tutulmuş dövlət rüsumlarının tutulmasını həyata keçirən dövlət orqanları hesabat rübündən sonrakı ayın 20-dək Vergilər Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş formada hesabat təqdim etməlidirlər.

II FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ QEYRİ- VERGİLİ GƏLİRLƏRİN İQTİSADI TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.

2.1. Dövlət büdcəsinin qeyri-vergili gəlirlərinin retrospektiv trend təhlili.

Aparılan elmi-praktiki tədqiqatlar göstərir ki, dövlət gəlirləri institutunun formalaşması və onun tarixi inkişaf aspektlərinin istiqamətlənməsi “qeyri-vergili gəlirlər” anlayışının muxtarlaşmasına və uzun müddət istifadə olunması aspektində isə ümumiləşməsinə səbəb olmuşdur. Nəticə etibarilə qeyri-vergili gəlirlər müstəqil nəzəri və tətbiqi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Qeyri-vergili gəlirlərin hüquqi konstitusion əsaslarına gəldikdə isə, ölkənin əsas qanununda qeyri-vergili gəlirlər haqqında heç bir müddəa yoxdur. Lakin etiraf edək ki, dövlətin maliyyə fəaliyyəti haqqında konstitusion müddəa bizə qeyri-vergili gəlirlərin hüquqi əsaslarını məhz bu müddəaya aid etməyimizə əsas verə bilər.

Ölkəmizdə qeyri-vergili gəlirlərin xüsusi əhəmiyyəti və rolu haqqında mülahizə yürüdərkən, mərkəzi büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinin, bələdiyyə, yerli büdcələrin qeyri-vergili gəlirlərindən öz həcmi və statusu baxımından üstünlük kəsb etməsini də xüsusi olaraq vurğulamalıyıq.

Elmi ədəbiyyatlarda qeyri-vergili gəlirlərin təsnifatlaşdırılması məsələlərinə bir o qədər də diqqət verilməmişdir. Lakin praktiki baxımdan özü heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bizcə, qeyri-vergili gəlirlər dövlət tərəfindən müəyyən edilən əsaslandırılmış, məqsədli, əvəzi ödənilən tədiyyələr olub özündə aşağıdakı gəlirləri birləşdirir:

- Azərbaycan Respublikası dövlət mülkiyyət hüququnun realizə edilməsindən əldə edilən gəlirlər;
- dövlət orqanlarının fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər;
- habelə hüquqi məsuliyyət tədbirləri nəticəsində əldə edilən gəlirlər (o cümlədən, delikt xarakterli).

Apardığımız retrospektiv təhlil göstərir ki, ölkəmizin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsasını məhz vergili gəlirlər təşkil edir. Lakin, son dövrlər qeyri-vergili gəlirlərin də sabit artım templərini müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, əgər 2010-cu ildə ölkə büdcəsinin gəlirlərinin qeyri-vergili daxilolmaları 6,65% təşkil edirdisə, 2011-2013-cü illərdə bu rəqəm müvafiq olaraq 7,01; 7,17 və 8,42% təşkil etmişdir.

Dövlət büdcəsinin qeyri-vergili gəlirlərinin tərkibində son beş il ərzində əsas xüsusi çəkiyə məhz dövlət mülkiyyətindən və xidmətlər icrasından əldə edilən gəlirlər təşkil etmişdir:

- 2009 – 27%;
- 2010 – 20%;
- 2011 – 23%;
- 2012 – 27%;
- 2013 – 41%;

Qeyri-vergili gəlirlərin tərkibində həcminə görə ikinci yerdə inzibati yığım və tədiyyələr (orta hesabla 19,8%) durur. Əhatə həcminə görə ardıcıl olaraq aşağıdakı qeyri-vergili gəlirlər də tərkibdə özünəməxsus yer tuturlar. Bunlara hər şeydən əvvəl, “dividendlər”, “pullu xidmətlər göstərilməsindən əldə edilən gəlirlər”, habelə “geoloji-axtarış işlərinə ayırmalar” və “sair qeyri-vergili gəlirlər” aid edilməlidir.

Araşdırılması maraqlı doğuran sahələrdən biri də məhz “sair qeyri-vergili gəlirlər” submaddəsidir.

Bura aiddir:

- pullu xidmətlər göstərilməsindən əldə edilən gəlirlər;
- dövlətin xərclərinin kompensasiya olunması;
- əmlakın, intellektual mülkiyyət obyektlərinin satışında gəlirlər;
- konfiksə edilmiş əmlakın satışından gəlirlər;
- inzibati cərimələr, iqtisadi sanksiyalar, tutmalar nəticəsində yaranan gəlirlər;
- sair əmlakın icarəyə verilməsindən gəlirlər;

- torpaq sahələrinin icarəyə verilməsindən gəlirlər və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-vergili gəlirlər ölkənin büdcə sistemini gəlirlər bazasına elə bir təsir göstərməsə də, hər halda bir altsistem kimi onun strukturunda baş verən dəyişikliklər həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Maraqlı detallardan bir budur ki, araşdırma dövründə “qeyri-vergili gəlirlər”in tərkibinin daim dəyişdiyini və genişləndiyini də müşahidə etdik. Bizcə, bu məntiqi prosesdir. Aşağıdakı qeyri-vergili gəlirlərin strukturunun dəyişməsi öz əksini tapmışdır:

2010-cu il

Cari qeyri-vergili gəlirlər və icbari tədiyyələr _____	100
1. Dövlət mülkiyyətindən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər _____	32,4
2. Mərkəzi Bankın mənfəəti _____	17,5
3. Faizlər _____	10,9
4. Dividendlər _____	12,4
5. İnzibati yığım və tədiyyələr _____	21,7
6. Sair cari qeyri-vergili gəlirlər və tədiyyələr _____	6,4

Təhlilin genişləndirilmiş variantı 2013-cü ilin faktiki icra məlumatları əsasında aparılmış və çox maraqlı struktur əldə edilmişdir.

2013-cü il

1. Dövlət mülkiyyətində olan əmlakdan istifadəyə görə gəlirlər _____	22,47
2. Büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsi üzrə faizlər _____	7,34
3. Səhmlər üzrə dividendlər və kapitalda iştirak üzrə əldə edilən gəlirlər _____	11,25
4. Sahibkarlıq və sair gəlir gətirən fəaliyyətdən gəlirlər _____	9,76
5. Torpaq sahələrinin icarəyə verilməsindən gəlirlər _____	3,21
6. Sair əmlakın icarəyə verilməsindən gəlirlər _____	1,10
7. İnzibati yığım və tədiyyələr _____	8,55
8. Pullu xidmətlər üzrə gəlirlər _____	6,38
9. Dövlətin xərclərinin kompensasiyası _____	0,78
10. Əmlak satışı və intellektual mülkiyyət obyektlərinin	

mülkiyyət hüququ üzrə gəlirlər	2,75
11. Konfiskasiya edilmiş əmlakın satışından gəlirlər	4,39
12. İnzibati cərimələr və iqtisadi sanksiyalar, tutmalar	17,88
13. Sair qeyri-vergili gəlirlər	19,45

Təhlil materiallarından görünür ki, dövlət mülkiyyətindən əldə edilən gəlirlər əgər 2010-cu ildə 32,4% təşkil etmişdirsə, 2013-cü ildə 22,47%-dək dəyişmişdir.

Və yaxud inzibati yığım və cərimələr 21,7%-dən, müvafiq olaraq 2013-cü ildə 17,9%-dək dəyişmişdir.

Tədqiqatımızın daha ətraflı olması üçün qeyri-vergili gəlirlərin formalaşması stavkalarına da baxa bilərik. Məsələn, gömrük tarifləri bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Aşağıdakı cədvəldə belə tariflər verilmişdir: cədvəl 2.1

Gömrük yığımının adı	Stavkanın həcmi
1. Malların gömrük tərtibatı (malın ümumi dəyərindən)	0,15%
2. Xarici malların tranzit zamanı gömrük tərtibatı:	
- hər bir gömrük deklarasiyası üzrə	20 ABŞ dolları
- əlavə üzrə	10 ABŞ dolları
3. Malların və s. predmetlərin gömrük nəzarətində olması (hər gün)	
- birinci 10 gün	Alınmır
- sonrakı 10 gün	0,5%
- daha sonra hər bir gün	1%

Beləliklə, yığımlar və onlar üzrə stavkalar hər sahə üzrə özünəməxsus xüsusiyyətlərə və rəngarəng xarakterə malikdir. Bu isə öz növbəsində büdcə sisteminin bu seqmentinə, yəni qeyri-vergilər sferasına xüsusi diqqət verməyimizin, onun dəqiq öyrənilməsinin və tətbiqinin nə qədər vacib əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha sübut edir.

2.2. Azərbaycan Respublikasının büdcə xərcləində vergi və qeyri-vergi ödəmələrinin xüsusi çəkisinin restrukturizasiyası və onun qiymətləndirilməsi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində büdcə gəlirləri (həm vergili, həm də qeyri-vergili) iqtisadiyyatı sabit və dinamik inkişafının xarakterizə edən alətlərindən biridir. Bu baxımdan gəlirlər məsələsinə geniş makroiqtisadi kontekstdə baxılması zərurəti yaranır. Gəlirlər həqiqətən idarəetmənin obyektı olmalıdır. Ona görə də burada məqsədyönlü üsullar və fəndlərdən bir təsir etmə vasitəsi kimi istifadə edilir. Həmin təsiretmə subyektiv, şüurlu fəaliyyətlə bağlı olsa da obyektiv iqtisadi proseslərə əsaslanır. Dövlət gəlirinin idarə edilməsi maliyyənin idarə edilməsinin ən vacib və həm də ən çətin bir hissəsidir. Bu çətinliklər aşağıdakılarla bağlıdır: birincisi, dövlət gəlirinin idarəetməsi büdcə gəlirlərinin problemlərini əhatə edir. Bu isə məlum olduğu kimi istər-istəməz bu və ya digər formada başlıca maliyyə məsələlərinə nüfuz etməyə tələb edir: ikincisi, bu nəticə etibarilə həm dövlət, həm də müəssisələrin maliyyə sistemi ilə bağlı olmasından irəli gəlir; üçüncüsü, dövlət gəlirlərinin idarəedilməsi çox cəhətli təbiətə malik olduğuna görə həmin sferaya sistemli yanaşmaq tələb olunur; dördüncüsü, burada planlaşdırma, operativ rəhbərlik və nəzarət məsələlərinin daha çox strateji idarəetmə ilə əlaqələndirilməsi zəruriyyəti vardır; beşincisi, dövlət gəlirlərinin idarəedilməsi təşkilati formalardan daha səmərəli istifadə olunmasını tələb edir. Burada maliyyə ilə bağlı bir sıra proqramların tərtib edilməsi, ayrı-ayrı orqanların fəaliyyətinin canlandırılması, onların fəaliyyət dairəsinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, idarə aparatı strukturunun təkmilləşdirilməsi tələb edilir. Bu isə öz növbəsində növbəti problemlərin həllini tələb edir.

Cədvəl 2.2

Azərbaycan respublikasının büdcə gəlirlərində vergi və qeyri-vergi ödəmələrin xüsusi çəkisi (faizlə).

Nö	Vergi növləri	1990	1995	2000	2014
1.	Dövriyyə vergisi	37,9	-	-	-
2.	Əlavə dəyər vergisi	-	7,4	26,7	17,8
3.	Aksizlər	-	4,3	3,1	34,8
4.	Mənfəət vergisi	-	20,8	17,6	12,1
5.	Əhalidən gəlir vergisi	4,7	7,0	13,1	4,8
6.	Mədən vergisi	-	-	7,0	1,1

7.	Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergi	-	50,8	8,9	26
8.	Yerli vergi və yığımlar	0,9	0,7	-	1,2
9.	Rüsum və qeyri-vergi ödəmələri	-	4,1	16,5	58,3
10.	Torpaq vergisi	-	0,2	0,9	0,3

Cədvəldən göründüyü kimi dövlət büdcəsi gəlirlərində dövriyyə vergisinin xüsusi çəkisi 1990-cı ildə 37,9% olmuşdur. Əlavə dəyər vergisinin xüsusi çəkisi isə artmışdır. Belə ki, 1995-ci ildə onun səviyyəsi 7,4% olmuş, 2000-ci ildə isə 4 dəfədən çox artaraq 32,3% olmuşdur.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərində aksizlərin xüsusi çəkisi baxılan dövr ərzində yüksəlmişdir. 1995-ci ildə onun səviyyəsi 4,3% olmuş, 2010-2014-cü illər ərzində ən yüksək həddə - 14,8% olmuşdur.

Mənfəət vergisinin xüsusi çəkisi isə azalmışdır. 1995-ci ildə bu göstərici 20,8% olmuşdur. 2014-cü ildə isə 12,1%-ə düşmüşdür.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə edilən vergilərin xüsusi çəkisi 1995-ci ildə maksimum səviyyədə 50,8% olmuşdur. 2015-ci ildə 2,6% aşağıdır.

Yerli vergilərin və yığımların xüsusi çəkisi 1990-cı ildə 0,9% olmuş, lakin növbəti illərdə bu göstərici az olmuşdur.

Rüsum və qeyri-vergi ödəmələrinin xüsusi çəkisi qeyri-bərabər olaraq artıb-azalmışdır. 1995-ci ildə bu göstərici 4,1% olmuşdursa, 1996-cı ildə azalaraq 1,4%-ə düşmüşdür. 1999-cu ilədək onun səviyyəsi artıb azalmışdır. 1999-2000-ci ildə kəskin artaraq 14,2% daha sonra 16,5% olmuşdur. 2014-cü ildə isə bu göstərici 58,3% olmuşdur.

Bazar münasibətləri şəraitində büdcənin qeyri-vergili gəlirlər siyasətinin başlıca vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi. Maliyyə durğunluğunun qarşısının alınması; ikincisi, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi; üçüncüsü, investisiya fəallığının stimullaşdırılması, milli gəlirin tərkibində yığım fondunun artırılması; dördüncüsü, büdcənin gəlir bazasının möhkəmləndirilməsini təmin etmək (vergiyə cəlb etmə işini yaxşılaşdırmaq və vergidən yayınma hallarını aradan qəpdırmaq yolu ilə);

beşincisi, lüzumsuz xərcləri və dotasiyalaşdırma hallarını minimuma endirmə, dövlət xərclərinin səmərəli istifadə edilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi.

Büdcənin quruluşunda gəlirlər və onların tərkibi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızın büdcəsinin gəlirlərinin strukturunda müxtəlif illər ərzində müxtəlif mənbələr üzrə gəlirlərin səviyyəsi fərqli olmuşdur. Belə ki, 1991-ci ildə gəlirlərinin əsas hissəsini əlavə dəyər vergisindən daxil olan gəlirlər və sair gəlirlər təşkil etmişdir. Əmlak vergisi və aksizlərdən gələn gəlirlər isə demək olar ki, olmamışdır. Gömrük rüsumları və ixrac vergisi, torpaq vergisi büdcə gəlirlərinin ən az hissəsini, müvafiq olaraq 0,4 və 0,1%-ni təşkil etmişdir. Mədən vergisi isə təxminən 0,9% olmuşdur. Gömrük rüsumları və ixrac vergisi üzrə dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin həcmində 1992-1997-ci illər ərzində artım müşahidə edilmiş və 13,2% olmuşdur. Lakin 1998-2001-ci illər ərzində bu gəlirlərin səviyyəsi azalmaya doğru meyl edərək 2001-ci ildə 7,6%-ə çatmışdır.

Apardığımız təhlil ölkəmizin maliyyə sisteminin formalaşdığı 90-cı illərin əvvəllərini əhatə edir. Bu əsas deyildir. Çünki, baza məhz həmin illərdə formalaşmışdır.

Burada xarici təcrübə də çox maraqlıdır. Məsələn, ABŞ-da fərdi gəlir vergisi və qeyri-vergilər büdcənin formalaşmasında əsas mövqeyə malikdir. O hətta şirkətlərin gəlir vergisindən 4 dəfədən çoxdur. Məsələn, 2009-cu ildə fərdi gəlir vergisinin ABŞ-ın büdcə gəlirlərindəki xüsusi çəkisi 46%, şirkətlərinki isə 11% olmuşdur. Nəticədə ABŞ-ın büdcəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. ABŞ-ın vergi büdcəsinin strukturunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

Cədvəl 2.3

	1980-cı il	1985-ci il	2000-ci il	2005-ci il	2008-ci il	2010-cu il
Fərdi gəlir vergiləri	47,2	45,6	45,3	43,7	45,2	46,0
Şirkətlərdən gəlir vergisi	12,5	8,4	9,1	11,6	11,8	11,0
Sosial sığorta üzrə vergi və ödəmələr	30,5	36,1	36,9	35,8	35,1	34,0

Aksizlər	4,7	4,9	3,4	4,3	3,7	4,0
Varislik və bağışlama vergiləri	1,2	0,9	1,1	1,1	1,2	5,0
Gömrük rüsumları	1,4	1,6	1,6	1,4	1,3	5,0
Sair gəlirlər	2,5	2,5	2,6	2,1	2,7	5,0

Göründüyü kimi, ABŞ-da nəinki şirkətlər, hətta gömrük sistemi gəlirlərin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamır.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da 1980-2010-cu illərdə federal vergilərin yığılımı 3,1 dəfə, yəni 517 milyard dollardan 1580 milyard dollara çatsa da vergilərin ÜDM-dakı xüsusi çəkisi demək olar ki, dəyişilməmiş qalmışdır, artım cəmi 0,5% olmuşdur. Belə vəziyyət həmin dövrdə özünü federal xərclərin artması sferasında da göstərmişdir. Məsələn, federal xərclər 2,7 dəfə, onların ÜDM-dakı xüsusi çəkisi cəmi 0,7% artmışdır.

Almaniyada büdcə prosesinin səmərəli təşkilində büdcə üçün informasiyaların toplanması, verilməsi və işlənilib hazırlanması sisteminə böyük əhəmiyyət verilir. Hətta bu büdcə prosesinin təşkilinin əsası kimi qiymətləndirilir. Bu informasiyalar bir tərəfdən iqtisadiyyatda baş verən real situasiyalar haqqında, digər tərəfdən isə büdcənin formalaşması və istifadəsi haqqında məlumat mənbəsi olur. Belə məlumat mənbəni son dərəcə dəqiq və aydın fəaliyyət göstərən informasiya sistemi təşkil edir ki, bu da yüksək dərəcədə təşkil edilmiş statistik, mühasibat və maliyyə hesabatına əsaslanır. Almaniyada büdcə ilə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsirinə, habelə maliyyə vəsaitinin məhdudluğu ilə əlaqədar olaraq “tələbat rəqabətinə” böyük əhəmiyyət verilir. Almaniyada büdcə sistemi prioritetik, büdcənin tamlığı və vəhdətliyi, habelə dəqiqlik və əyanilik prinsipləri əsasında təşkil olunur. Həmin prinsiplərin hər birinin öz məzmunu vardır. Büdcənin vəhdətliyi prinsipi onun gəlir və xərclərin son dərəcə vəhdətliyini nəzərdə tutur.

Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin bərpasının ilk dövrlərində (1991-1995) maliyyə sisteminin formalaşma prosesi getdiyi üçün büdcə gəlirlərinin

strukturlaşması prosesi sürətlənmiş, vergili və qeyri-vergili gəlirlərin restrukturizasiyası prosesi yuxarıda misal gətirdiyimiz ABŞ və Almaniya büdcə gəlirlərinin formalaşması prinsiplərinə təcridən uyğunlaşdırılmışdır. 2010-2014-cü illərdə ölkəmizin büdcə gəlirləri, xüsusilə onun qeyri-vergili gəlirləri strukturunda maliyyə qloballaşmasının təsiri və makroiqtisadi sabitlik meylləri əsasən dəyişikliklər baş vermişdir. Məsələn, təkcə, 2015-ci il büdcəsində gəlirlərin əsas hissəsi, 58,5% qeyri-vergili gəlir olan Neft fondundan ayırmalar hesabına formalaşacaqdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin bir sıra problemlərinin həlli bazar mexanizmləri əsasında qeyri-mümkündür. Məhz bu problemlərin həlli büdcə vəsaitləri hesabına reallaşır.

Büdcə gəlirləri iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunmasında əsas mənbə kimi çıxış edir. İqtisadi inkişafın təminində büdcə gəlirlərinin rolu ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyatın nisbətən az inkişaf etmiş sahələrinə büdcə vəsaitləri əsasında dövlət yardımlarının keçirilməsi nəticəsində həmin sahələrdə inkişafa nail olmaq olar.

Büdcə gəlirlərinin yaranması prosesində, ictimai istehsal prosesində yeni yaranan Ümumi daxili Məhsulun bir hissəsinin dövlətin və bələdiyyələrin xeyrinə bölüşdürülməsi baş verir. Bununla da dövlətlə bələdiyyə orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında maliyyə münasibətləri yaranır. Lakin bununla belə onların ümumi cəhətləri vardır ki, bu da müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlir hissəsinin təşkil edilməsidir. Həmin gəlirlərin pul formasında və nağdsız qaydada daxil olması bütün büdcə səviyyələri üçün xas olan ümumi cəhətdir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun IX maddəsinə əsasən büdcə gəlirləri aşağıdakı bölmələr hesabına formalaşır:

- “Vergilərdən daxilolmalar”
- “Vergi olmayan gəlirlər”
- “Əsaslı gəlirlər”
- “Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfertlər)”

Vergilərdən daxilolmalar büdcə gəlirlərinin böyük hissəsini təşkil edir. Vergilər – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin, istifadəsində və operativ idarəçiliyində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişlərdir.

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergili daxili olmalardan savayı vergi olmayan gəlirlər də xüsusi yer tutur. Vergi olmayan gəlirlər – rüsumlar, inzibati tədiyyələr, cərimə və sanksiyalar üzrə daxil olmalar və vergi olmayan sair daxil olmalardır.

Bundan başqa büdcə gəlirlərinin formalaşmasında əsaslı gəlirlər də yaxından iştirak edir. Əsaslı gəlirlər - əsaslı vəsaitlərinin özəlləşdirilməsi, dövlətin maddi ehtiyatlarının satışından, torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satışından daxil olmalardır.

Rəsmi qaydada alınan vəsaitlərin (transfərtlər) cüzi də olsa payı vardır. Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfərtlər) – xaricdən alınan və digər səviyyəli büdcələrdən alınan vəsaitlərdir.

Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən cədvəl 1-ə diqqət yetirək:

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 95-ci maddəsinin I hissəsinin 5-ci bəndini rəhbər tutaraq aşağıdakı maddələri qərara almışdır.

Maddə 1.də göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri 19438000,0 min manat, xərcləri 21100000,0 min manat (o cümlədən, mərkəzləşdirilmiş gəlirləri 18603462,0 min manat, yerli gəlirləri 834538,0 min manat və mərkəzləşdirilmiş xərcləri 19446050,0 min manat, yerli xərcləri 1653950,0 min manat məbləğində təsdiq edilmişdir.

Maddə 2.də qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri mədaxil mənbələri üzrə aşağıdakı məbləğlərdə nəzərdə tutulmuşdur: (min manatla)

Cədvəl . (2015-ci il büdcə göstəricilərinin 2012-ci ilin göstəriciləri ilə müqayisəli şəkildə) cədvəl.2.4

Gəlirlərin mənbələri	Dövlət büdcəsinin gəlirləri (2012-ci il)	Dövlət büdcəsinin gəlirləri (2015-ci il)
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	722 000,0	982 000,0
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1 780 000,0	2 211 000,0
Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	28 000,0	48 000,0
Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	102 000,0	148 000,0
Əlavə dəyər vergisi	2 302 800,0	3 456 000,0
Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların idxalına görə əlavə dəyər vergisi	878 000,0	1 104 000,0
Sadələşdirilmiş vergi	96 000,0	145 000,0
Aksiz	533 600,0	684 000,0
Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların idxalına görə aksiz	79 000,0	120 000,0
Yol vergisi	39 000,0	67600,0
Xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələri sahibləri tərəfindən ödənilən yol vergisi	11 000,0	17 600,0
Mədən vergisi	125 200,0	116 600,0
Gömrük rüsumları	232 000,0	384 400,0
Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların kontrakt (satış) qiyməti ilə (ixrac xərcləri çıxılmaqla) ölkədaxili topdansatış qiyməti arasındakı fərqdən daxilolmalar	320 500,0	195 000,0
Büdcədən verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar	3 415,0	14 051,0
Azərbaycan Respublikasının dövlət zəmanəti ilə kredit təşkilatlarından alınmış kreditlər üzrə daxilolmalar	2 894,0	2 675,0
Xarici dövlətlərin hökumətlərinə verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar	833,0	14 051,0
Səhmlərində dövlətin payı olan müəssisələrdən alınan dividendlər	1 660,0	2 490,0
Dövlət Neft Fondundan	9 905 000,0	10 388 000,0

daxilolmalar		
Dövlət əmlakının, özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar	5 000,0	7 000,0
Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar	5 500,0	6 000,0
Aksiz markaların satışından daxilolmalar	3 000,0	3 000,0
Dövlət rüsumu	105 000,0	115 000,0
“Dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondu”na bərpa edilməsi üzrə daxilolmalar	4 598,0	6 210,6
Vergi orqanlarının xətti ilə toplanan sair daxilolmalar	120 000,0	180 000,0

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 438 000,0 min manat (*2013-cü ildə 19 154 000,0 min manat – 2 716 000 min manat çox*), xərcləri 17 072 000,0 min manat (*2013-cü ildə 19 810 000,0 min manat – 2 738 000 min manat çox*) (o cümlədən, mərkəzləşdirilmiş gəlirləri 15 938 610,5 min manat, yerli gəlirləri 499 389,5 min manat və mərkəzləşdirilmiş xərcləri 15 779 160,0 min manat, yerli xərcləri 292 840,0 min manat) məbləğində təsdiq edilmişdir.

Maddə 3-də qeyd edilmişdir ki, “Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fondu və “Dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondu” dövlət büdcəsinin aşağıdakı mədaxil mənbələri hesabına formalaşır:

Cədvəl 2. (2015-ci il büdcə göstəricilərinin 2012-ci ilin göstəriciləri ilə müqayisəli şəkildə) cədvəl 2.5

Gəlirlərin mənbələri	Dövlət büdcəsinin gəlirləri (2012-ci il)	Dövlət büdcəsinin gəlirləri (2015-ci il)
“Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fondu	180 000,0	290 000,0
Yol vergisi	39 000,0	67 600,0
Mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələri ilə sərnişin və yük daşımalarını həyat keçirən şəxslər tərəfindən ödənilən sadələşdirilmiş vergi	12 000,0	10 000,0

İdxal olunan minik avtomobillərinə tətbiq edilən aksizlər	53 070,0	56 500,0
İdxal olunan avtonəqliyyat vasitələrinə tətbiq edilən gömrük rüsumu	51 500,0	52 600,0
Azərbaycan Respublikası ərazisində beynəlxalq avtomobil daşımalarını tənzimləyən icazənin verilməsi üçün tutulan dövlət rüsumu	12 430,0	13 500,0
Nəqliyyat vasitələrinin, o cümlədən motonəqliyyat vasitələrinin, qoşquların və yarımqoşquların illik texniki baxışdan keçirilməsi üçün tutulan dövlət rüsumu	12 000,0	14 500,0
“Dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondu”	100 000,0	160 000,0
Azərbaycan Respublikasının dövlət zəmanəti ilə kredit təşkilatlarından alınmış kreditlər üzrə daxilolmalar	2 894,0	2 675,0
“Dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondu”na bərpa edilməsi üzrə daxilolmalar	4 598,0	6 210,6

Büdcənin cari gəlirləri vergilərdən daxilolmalar və vergi olmayan gəlirlərin cəmindən ibarətdir. Büdcənin ümumi gəlirlərini isə cari gəlirlərlə yanaşı əsaslı gəlirlər və rəsmi qaydada alınan vəsaitlər təşkil edir.

Gəlirlərin büdcəyə daxil olmasına Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi və Milli Bank nəzarət edir. Gəlirlərin büdcəyə daxil olmasını Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi ilə tənzimləyirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi büdcə gəlirlərinin formalaşmasını vergilərdən daxilolmalar, vergi olmayan gəlirlər, əsaslı gəlirlər və rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfertlər) təşkil edir. Məhz büdcə gəlirlərinin quruluşunu da onların köməkçi bölmələri və növləri formalaşdırır.

Azərbaycan Respublikasının vergilərdən daxil olmaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
2. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;

3. Əlavə dəyər vergisi;
4. Aksiz vergisi;
5. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
6. Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
7. Mədən vergisi;
8. Yol vergisi;
9. Sadələşdirilmiş vergi.

Vergi olmayan gəlirlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Mülkiyyət və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər:
  - Bütçə təşkilatlarının xüsusi vəsaitlərinin daxil olması;
  - Maliyyə və qeyri-maliyyə müəssisə və idarələrindən vergi olmayan daxilolmalar;
  - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən gəlirlər;
  - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən alınmış bütçə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi;
  - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən alınan dividendlər;
  - Pul lotoreyaları üzrə daxilolmalar;
  - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən sair gəlirlər;
  - Maliyyə təşkilatlarından gəlirlər;
  - Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının mənfəətindən daxil olmalar;
  - Maliyyə təşkilatları tərəfindən alınmış bütçə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi;
  - Maliyyə təşkilatlarından alınan dividendlər;
  - Maliyyə təşkilatlarından sair gəlirlər.
2. Xarici dövlətlərdən mülkiyyətlə bağlı gəlirlər:
  - Xarici qeyri-dövlət strukturlarından mülkiyyətlə bağlı gəlirlər;
  - Daxili xüsusi sektordan daxil olan mülkiyyətlə bağlı gəlirlər;
  - Mülkiyyətdən daxil olan sair gəlirlər.
3. İnzibati tədiyyələr və rüsumlar:

- Dövlət rüsumları;
- Birdəfəlik rüsumlar;
- Gömrük rüsumları.

4. Cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar.

Əsaslı gəlirlər isə aşağıdakılardan təşkil olunub:

1. Əsaslı vəsaitlərin özəlləşdirilməsi;
2. Dövlətin maddi ehtiyatlarının satışından daxil olmalar;
3. Qeyri-rəsmi mənbələrdən əsaslı ödənişlər;

Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfərtlər) bölməsinə aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:

1. Xaricdən alınan vəsaitlər;
2. Digər səviyyəli büdcələrdən alınan vəsaitlər.

Vergilərdən daxilolmalar və vergi olmayan gəlirlərdən əlavə büdcəyə digər gəlirlər də daxildir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən daxil olmalar;
- Avropa birliyinin Azərbaycan Respublikasına verdiyi qrant;
- Xarici dövlətlərin hökumətlərinə verilmiş kreditlər üzrə daxil olmalar;
- Milli Bankın mənfəətindən daxil olmalar;
- Dövlət Neft Fondundan daxil olmalar;
- Aksiz markaların satışından daxil olmalar;
- Və sair gəlirlər.

Büdcəyə daxil olan gəlirlərə təsir edən amillər mövcuddur. Məhsul istehsalı təsir edən amillərdən sayılır. Məhsul istehsalının yüksək olması büdcə gəlirləri də artmış olar və ya əksinə məhsul istehsalı aşağı olarsa, büdcə gəlirləri də aşağı düşər. Vergi dərəcələri büdcə gəlirlərinə təsir edir. Vergi dərəcələrinin yüksək olması büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olar. Vergidən yayınmalar, gəlirlərin dizlədilməsi büdcə gəlirlərini aşağı salmış olar. Ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrin yaxşı olması büdcə gəlirlərini artırma bilər. Siyasi sabitliyin olması iqtisadiyyatın

inkişafına şərait yaradır. İqtisadiyyatın inkişaf etməsi büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olar. Qiymətlərin yüksək olması büdcə gəlirlərini çoxaldar.

Ümumiyyətlə, büdcə gəlirlərinin strukturu dəyişkəndir. Həyat səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini fiziki şəxslərdən alınan vergilər, həyat səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə isə dolayı vergilər və hüquqi şəxslərdən alınan vergilər təşkil edir.

Büdcə sistemində daxil olan bütün büdcələr zəruri qeyri-vergili gəlir mənbəyinə malik olmalıdır. Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin ayrı-ayrı həlqələrinə daxil olan qeyri-vergili gəlirlər Azərbaycan Respublikasının Ali Qanunvericiliyi, yəni Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə, “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Vergi məəcəlləsi”, “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər müvafiq qanunlar, qanunvericilik aktları və sərəncamlarla müəyyən edilir. Ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının maliyyə təminatı üçün onlar qanunvericiliklə müəyyən gəlir mənbələrilə təmin olunurlar.

Qeyri-vergili gəlirlərin büdcələr arasında bölüşdürülməsi ölkənin iqtisadi sistemi, vergi və gəlirlərin mövcud sistemi ilə həyata keçirilir və hər bir büdcə həlqəsi zəruri gəlir mənbəyi ilə təmin edilirlər və bununla onların iqtisadi, sosial inkişafı üçün maliyyə bazası yaradılır.

Büdcə qanunvericiliyinə müvafiq olaraq büdcə sistemində daxil olan bütün büdcə növləri sabit və ardıcıl daxil olan qeyri-vergili gəlir mənbələrinə malik olmalıdır. Ona görə də dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər qanunvericilik əsasında büdcə həlqələri arasında bölüşdürülür.

Bütün büdcə həlqələri zəruri qeyri-vergili gəlir mənbəyi ilə təmin edilməklə hər bir regionun, inzibati-ərazi vahidlərinin sosial-iqtisadi inkişafı üçün lazımı miqdarda maliyyə vəsaiti müəyyən edilir.

“Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanunvericiliklə müəyyən olunmuş tədiyyələr üzrə daxil olmaların dövlət büdcəsi və digər büdcələr arasında bölgüsü

ölkənin, regionların inkişaf proqramları nəzərə alınmaqla hər il üzrə qəbul olunan “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir.

Gəlirlərin büdcə sisteminin ayrı-ayrı həlqələri arasında bölgüsü demokratik dövlət quruculuğu prinsipləri əsasında yerinə yetirilir. Gəlirlərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi zamanı aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür.

- ✓ Birinci prinsipə görə, hər bir büdcə müvafiq ərazisinin iqtisadi inkişafına uyğun olaraq artan gəlirlər hesabına təmin edilməlidir. Başqa sözlə, hər bir büdcənin mədaxili müvafiq ərazinin iqtisadi inkişafından asılı olan gəlirlər hesabına formalaşması təmin edilməlidir.
- ✓ İkinci prinsipə uyğun olaraq, il ərzində tədiyyələrin ardıcıl və fasiləsiz daxil olması təmin edilməklə, kassa kəsirinin əmələ gəlməsinin qarşısının alınmasını təmin edilməlidir.
- ✓ Üçüncü prinsip respublikanın dövlət büdcəsi gəlirləri planının yerinə yetirilməsi üçün yerli hakimiyyət və idarə orqanlarının məsuliyyət və maddi marağını artırmaqdır. Bu prinsipə əməl olunmasını təmin etmək üçün respublikanın dövlət büdcəsi gəlirlərindən Muxtar Respublikanın büdcəsinə və yerli büdcələrə ayırmalar edilir.
- ✓ Dördüncü prinsip gəlirlər büdcələr arasında hər bir büdcənin xərcləri səviyyəsində maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsi və büdcələrin balanslaşdırılmasına nail olunmasıdır.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq olaraq respublika üzrə müəyyənləşən və ayrı-ayrı büdcə həlqələrinin gəlirləri aşağıdakılardır:

Dövlət büdcəsinin gəlirləri – Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş vergilər, rüsumlar və digər daxilolmalardır. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

✓ “Vergi Məcəlləsi”ndə göstərilmiş dövlət vergiləri:

- Fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
- Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
- Əlavə dəyər vergisi;
- Aksiz vergisi;

- Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
- Mədən vergisi;
- Yol vergisi;
- Sadələşdirilmiş vergi;
- Gömrük rüsumları və birdəfəlik rüsumlar;
  - ✓ Dövlət büdcəsinin vergi olmayan gəlirləri:
    - Mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir;
    - Cərimə və sanksiya üzrə daxilolmalar;
    - Vergi olmayan sair daxilolmalar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin gəlirlərinə yol vergisindən başqa digər dövlət büdcəsinin gəlirləri daxildir.

✓ Yerli büdcələrin gəlirləri aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

- I. Yerli vergilər və ödənişlər, o cümlədən bələdiyyələrin öz ərazilərində yerləşən və hasil edilən təbii ehtiyatların istifadəçilərindən alınan haqq. Azərbaycan Respublikasının “Vergi Məcəlləsi”ndə nəzərdə tutulmuş yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) bunlardır:
  - Fiziki şəxslərin torpaq vergisi;
  - Fiziki şəxslərin əmlak vergisi;
  - Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi;
  - Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi.
- II. Yerli ödənişlərin tərkibi aşağıdakılardır:
  - Bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, bunalarda və digər obyektlərdə (divar) reklamı yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödəniş.
  - Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq bələdiyyə mülkiyyətinin özgəninkiləşdirilməsi, kirayə və istifadəyə verilməsindən daxil olan ödəniş.
  - Bələdiyyə tərəfindən xüsusi ayrılmış torpaq sahələrində stasionar və ya səyyar ticarət, ictimai iaşə və digər xidmətlərə görə ödəniş.

- Bələdiyyə ərazisində mehmanxana, stasionar-kurort və turizm xidmətləri göstərən şəxslərdən alınan ödəniş.
- Bələdiyyə ərazisində hüquqi və fiziki şəxslərə mənsub olan ixtisaslaşdırılmış avtomobil dayanacaqları və ya bələdiyyələrin qərarına əsasən müəyyən yerlərdə bütün növ nəqliyyat vasitələrinin daimi və ya müvəqqəti dayanacaqları üçün ödəniş.

“Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanuna uyğun olaraq hər il büdcə gəlirləri büdcə həlqələri arasında bölüşdürülərkən respublika dövlət büdcəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələrin gəlirləri ehtiva edən təyinatda təyin edilir ki, onların büdcə xərclərinin tam maliyyələşdirilməsi təmin edilsin.

2015-ci ildə dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi olan yerli gəlirlər 7112,0 mln.manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2012-ci ilə müqayisədə 197,2 mln.manat və ya 39,5% çoxdur.

2013-cü ildə Bakı şəhəri istisna olmaqla ölkənin digər rayon və şəhərləri üzrə gəlirlər 684,0 mln.manat olacaqdır ki, bu da 2012-ci ilə müqayisədə 107,3 mln.manat və ya 28,4% çoxdur.

2013-cü ildə Bakı şəhəri istisna olmaqla ölkənin digər rayon və şəhərləri üzrə gəlirlər (“Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fondunun gəlirləri ilə birlikdə) 880,0 mln.manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2012-ci il ilə müqayisədə 100,6 mln.manat və ya 24,3% çoxdur. “Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fondunun gəlirləri nəzərə alınmadıqda respublikanın digər rayon və şəhərləri üzrə gəlirlər 485,9 mln.manat proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş gəlirləri aşağıdakı mənbələrdən göstərilən normativlər üzrə ayırmalar hesabına formalaşır:

Bakı şəhəri üzrə gəlirlərdən (“Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fonduna aid edilənlərdən başqa)	96,37%
Aşağıdakı mənbələr üzrə daxilolmalardan:	
Gömrük rüsumları, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların	100,0%

<p>idxalına görə əlavə dəyər vergisi və aksiz (Naxçıvan Muxtar Respublikasının gömrük orqanları tərəfindən toplanılanlardan başqa), dövlət əmlakının, özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar, xarici dövlətlərin hökumətlərinə verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar, səhmlərində dövlətin payı olan müəssisələrdən alınan dividendlər, Azərbaycan Respublikasının dövlət zəmanəti ilə kredit təşkilatlarından alınmış kreditlər üzrə daxilolmalar, Dövlət neft Fondundan daxilolmalar, aksiz markalarının satışından daxilolmalar, dövlət büdcəsindən verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar, “Dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondu”na bərpa edilməsi üzrə daxilolmalar, “Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fondunun gəlirləri</p>	
--	--

Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda Şəhər və rayonların yerli gəlirlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- Bakı şəhəri üzrə (“Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fonduna aid edilənlərdən başqa) – Bakı şəhəri üzrə gəlirlərin 3,63%-i;
- Digər şəhər və rayonlar üzrə (“Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fonduna aid edilənlərdən başqa) – müvafiq şəhər və rayonlar üzrə gəlirlərin 100%-i, habelə şəhər və rayonların ərazilərində fəaliyyət göstərən və mərkəzləşmiş qaydada vergi uçotunda olan vergi ödəyicilərinin hesablanmış vergiləri (hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi istisna olmaqla).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyaları ilə, bu Qanunla və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş dövlət vergiləri, digər ödənişlər, həmin vergi və ödənişlərə görə hesablanmış faiz və sanksiyalar, habelə digər daxilolmalar hesabına formalaşır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin vəsaiti Muxtar Respublikasının sosial və iqtisadi inkişafı, əhəlinin rifahının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə istifadə edilir.

Yerli büdcənin qeyri-vergili gəlir hissəsi inzibati və mülki hüquqi üsullarla formalaşdırılır. Bələdiyyələr inzibati hüquqi üsullar tətbiq etməklə müxtəlif qeyri-vergi ödəmələri (yığım, cərimə, rüsum) hesabına yerli büdcənin gəlir olan hissəsini artırırlar. Mülki hüquqi üsulda isə dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin özəlləşdirilməsindən (satışından), əmlakın icarəyə verilməsindən, o cümlədən torpağın icarəsindən, yerli lotoreyalardan əldə olunan gəlir hesabına büdcə vəsaitləri formalaşır.

Yerli büdcələrin qeyri-vergili gəlirləri – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq əvəzsiz olaraq yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamına daxil olan pul vəsaitləridir.

Yerli büdcələrə daxil olan qeyri-vergi və ödənişlərin həcmi olduqca cüzdür və onlar yerli büdcələrin gəlirlərin ümumi məbləğinin 30-35%-dən çox deyildir.

Yerli qeyri-vergi və ödənişlərin hesablanması, ödənilməsi və güzəştlərin verilməsi qaydası, habelə onların dərəcələrinin yuxarı həddi qanunla, onların tətbiqi qaydaları isə bələdiyyələrin qərarı ilə müəyyən edilir. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada bələdiyyələr yerli əhəmiyyətli tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün könüllü birdəfəlik ödənişlər barədə qərarlar qəbul edə bilirlər. Könüllü birdəfəlik ödənişlər yalnız məqsədli təyinatı üzrə istifadə olunur.

Ölkənin əksər rayon və şəhərlərində yerli qeyri-vergi ödənişlər – yerli büdcələrin gəlirlərinin xüsusi mənbələri onların xərclərinin ötürülməsini təmin etmir. Bu da yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifələrinin yerinə yetirilməsini çətinləşdirir və yerli büdcələrin gəlirlərinin tənzimlənməsini tələb edir.

Yerli büdcələri balanslaşdırmaq məqsədi ilə qaytarılmamaq əsaslarla yuxarı büdcədən aşağı büdcəyə pul formasında birbaşa maliyyə yardımı göstərilir.

Qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın büdcə sisteminin təşkili və tənzimlənməsi prinsipləri onu tələb edir ki, hər bir büdcə növü müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının vəzifələrini maliyyə vəsaiti ilə təmin etsin. Ona görə də qanunla təyin edilmiş vergilər və digər mədaxillər büdcələr arasında elə tələblərə, nisbətlərə bölüşdürülür ki, bütün büdcə həlqələri müstəqil gəlir mənbəyi ilə təmin edilsin. Hər il büdcə proqnozu həm mədaxil, həm də məxaric üzrə müəyyən edilərkən

bütün büdcə həlqələrinin, o cümlədən, yerli büdcələrin müstəqil gəlir mənbəyi də müəyyən edilir. Gəlirlərin bölgüsü eyni zamanda xərclərin büdcələr arasında bölgüsü ilə əlaqəli şəkildə aparılır.

Azərbaycan dövləti öz büdcə siyasətində birinci növbədə çalışır ki, büdcənin gəlir hissəsini tədricən yerli mənbələr hesabına artırsın, büdcənin kəsirini azaltsın, gəlirlə xərclər arasında tarazlıq yaratsın. Dövlət bu yolla büdcə kəsirinin ümumi daxili məhsula nisbətini azaltmaq istəyir.

Qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın büdcə sisteminin təşkili və tənzimlənməsi prinsipləri onu tələb edir ki, hər bir büdcə növü müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının vəzifələrini maliyyə vəsaiti ilə təmin etsin. Ona görə də qanunla təyin edilmiş vergilər və digər mədaxillər büdcələr arasında elə tələblərə, nisbətlərə bölüşdürülür ki, bütün büdcə həlqələri müstəqil gəlir mənbəyi ilə təmin edilsin. Hər il büdcə proqnozu həm mədaxil, həm də məxaric üzrə müəyyən edilərkən bütün büdcə həlqələrinin, o cümlədən, yerli büdcələrin müstəqil gəlir mənbəyi də müəyyən edilir. Gəlirlərin bölgüsü eyni zamanda xərclərin büdcələr arasında bölgüsü ilə əlaqəli şəkildə aparılır.

Azərbaycan dövləti öz büdcə siyasətində birinci növbədə çalışır ki, büdcənin gəlir hissəsini yerli mənbələr hesabına artırsın, büdcənin kəsirini azaltsın, gəlirlə xərclər arasında tarazlıq yaratsın. Dövlət bu yolla büdcə kəsirinin ümumi daxili məhsula nisbətini azaltmaq istəyir. Təəssüf ki, bu sahədə hələ problemlər qalmaqdadır. Təkcə xam neftdən gələn gəlirə arxalanmaq düzgün deyil. Büdcənin gəlirlərinin artırılmasının digər yolları axtarılmalıdır. Bu yolda həmçinin manatın sabitliyinin qorunması, xüsusilə manatın dollara nisbətən məzənnəsi daha möhkəm əsasla söykənməlidir. Bildiyimiz kimi, bu sabitliyi yaratmaq o qədər real bazaya əsaslanmır, sadəcə olaraq xaricdən gətirilən dollarların dövriyyəyə buraxılması hesabına yaradılır. Vergilər sayca azaldılmalı, səviyyəsi aşağı salınmalı və ən realı odur ki, vergi verənlərin sayı artırılmalıdır. Dövlət büdcəsində kəsirin əmələ gəlməsi təkrar istehsal prosesini pozur, bu səbəbdən əhalinin bir qismi iş yerlərini itirmək təhlükəsi altında qalır, tələb və təklif arasında tarazlıq pozulur, bəzi

məhsulların qiyməti artır. Öz yaşayış yeri və gəlir mənbələrini itirənlərin bir qismi yaşamaq üçün cinayət etməli olurlar. Bu səbəbdən də ölkədə gərginlik artır.

Azərbaycan Respublikasında büdcələrin xəzinədarlıq vasitəsilə icra edilməsi müəyyənləşdirilmişdir. İcra hakimiyyəti orqanlarına büdcələrin icrasının təşkili və icra edilməsi, büdcə hesablarının və büdcə vəsaitlərinin idarə edilməsi həvalə edilir. Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələri vahid xəzinə prinsipi əsasında icra edilir. Dövlət büdcəsinin icrasına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və onun Hesablama Palatası həyata keçirir. Yəni büdcəyə nəzarətin iki formasından istifadə edilir: qanunvericilik və inzibati

İnzibati nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və bələdiyyələrin maliyyə orqanları, büdcə təşkilatlarının baş mühasibləri həyata keçirirlər. Dövlət büdcəsinin icrası prosesində büdcənin gəlirləri üzrə faktiki daxilolmalar ilin birinci yarısı üzrə nəzərdə tutulan göstəricilərdən 30% az olduqda, müdafiə olunmuş xərc maddələrinin maliyyələşdirilməsi üçün vəsait çatmadıqda, büdcə kəsirinin nisbi göstəricisi təsdiq olunmuş səviyyəni keçdikdə və ilin sonunadək yuxarıda göstərilənləri aradan qaldırmaq barədə əsaslandırılmış təklif olmadıqda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq büdcə xərclərinin (müdafiə olunmuş maddələr istisna olunmaqla) ilin qalan ayları üzrə proporsional ixtisarı mexanizminin tətbiqi (sekvestr) barədə məsələ qaldırır. Büdcə ilinin gedişində və tsiklin sona bitməsi üzrə maliyyə orqanları, başda Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi olmaqla, büdcənin tərtibi və icrasının nəticələri üzrə analitik iş aparırlar. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və xərclərinin auditi qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən aparılır. Bu zaman müqayisə, qruplaşdırma, büdcə əmsalı, üfüqi təhlil, şaquli, trend, faktorlu, ərazi büdcəsi üzrə sabitlik təhlili üsullarından istifadə edilir.

Büdcə siyasətinin təmin olunması məqsədi ilə hər büdcə ilində gəlirlər, xərclər və büdcə kəsiri üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi proqnozları hazırlanır. Bu proqnozların nümunəvi formasını aşağıdakı kimi göstərmək olar;

Gəlirlər üzrə

- ✓ Büdcə gəlirlərinin Ümumi Daxili Məhsulun strukturuna və sahə quruluşuna uyğun artımını təmin etmək;
- ✓ Potensial gəlirlərin büdcəyə təmin olunması əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsini təmin etmək;
- ✓ Neft sektorundan büdcə gəlirləri səviyyəsinin neft və neft məhsullarının dünya bazarı qiymətinə və onların ixrac səviyyəsinə uyğun dəyişməsinə nəzarəti gücləndirmək, xam neft və neft məhsullarının satışından dövlət büdcəsinə vergilər şəklində çatası daxilolmaları əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq;
- ✓ Qeyri-neft sektorunda büdcə gəlirlərinin toplanması ilə bağlı tədbirlər görmək;
- ✓ Fiziki şəxslərin vergiyə cəlb edilməsini təmin etmək və vergi bazasını genişləndirmək üçün vergi dərəcələrinə və fərdi güzəştlərə basılması;
- ✓ Vergi ödəyicilərinin vergi yükünün və vergiqoyma məsələləri üzrə normativ-hüquqi sənədlərin sadələşdirilməsi;
- ✓ Vergi borclarının ləğvi istiqamətində təsirli tədbirlər görülməsi;
- ✓ Vergilərin yığılmasını təmin edən orqanların strukturunu təkmilləşdirmək;
- ✓ İntestisiya qoyuluşları üçün nəzərdə tutulmuş güzəştləri təkmilləşdirmək;
- ✓ Sosial sığorta haqlarının yığılması mexanizmini təkmilləşdirmək;
- ✓ Amortizasiya normalarının qruplaşdırılmasını mövcud uçot siyasətinə uyğunlaşdırmaq;
- ✓ Sadələşdirilmiş sistem üzrə vergini ləğv etmək;
- ✓ Əlavə dəyər vergisinin tətbiqi dairəsini genişləndirmək;
- ✓ Yol vergisinin dərəcələrinin respublikaya daxil olmuş yük avtonəqliyyat vasitələrinin yükləyici qabiliyyətinə uyğun yenidən baxmaq;
- ✓ Aksizlərə cəlb olunan məhsulların siyahısını dəqiqləşdirmək;

- ✓ Dövlət orqanları tərəfindən görülən işlərin və göstərilən xidmətlərin müqabilində alınan dövlət rüsumları və digər haqqar ilə bağlı normativ sənədlərə yenidən baxmaq;

2013-cü ilin büdcəsinin əvvəlki illərlə müqayisədə müəyyən dərəcədə özünəməxsus fərqlilikləri vardır. Belə ki, 2015-ci il dövlət büdcəsinin həm gəlirlər, həm də xərclər bölməsində artım gözlənilir. Yəni gəlirlər üzrə 12,4%, xərclər üzrə isə 12,1% artım tempi olacağı proqnozlaşdırılır. Vəsaitlərin çox hissəsi ümumi dövlət xidmətləri, Müdafiə, Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq, Nəqliyyat və Rabitə, Əsas bölməyə aid edilməyən xidmətlər üzrə sahələrdə müşahidə olunur. 2015-ci il büdcə layihəsinə əsasən bu ildə Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar büdcədə daha üstün paya sahibdir, büdcə gəlirlərinin tərkibinin 56,3%-ni neft transfertləri, 33,4%-i Vergilər Nazirliyi üzrə daxilolmalar, 7,2%-i Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfində, 5 mln.manatı dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən daxilolmalar və 19 mln.manatı sair daxilolmalar hesabına formalaşır. Ümumilikdə, isə dövlət büdcəsinin gəlirləri proqnozlaşdırılan ÜDM – nin 32,5%-i, xərcləri isə ÜDM-nin 35,3%-i olması gözlənilir.

2015-ci il üçün nəzərdə tutulan büdcənin gəlirlərinin formalaşmasında Dövlət Neft Fondu tərəfindən transfertlər üstünlük təşkil edir. Ümumi dövlət büdcə vəsaitinin 10388,0 milyon manatı DNF-nun payına düşür, təxminən büdcənin formalaşmasının 56,3%-ni neftdən gələn vəsaitlər təşkil edir. Və bu da öz növbəsində dövlət büdcəsinin formalaşmasında neftdən asılı olmasından xəbər verir. Qeyri-neft sektorunun payı cəmi 5,2 milyarddır. Daha sonra 6400milyon manat Vergilər Nazirliyi və ya 33,4%, 1400 milyon manat Gömrük Komitəsi tərəfindən və ya 7,2%, 0,1%-ni isə digər mənbələr hesabına formalaşır. Vergilər Nazirliyi tərəfindən toplanılan vəsaitin 58,8%-i qeyri-neft sektorundan, 51,2%-i isə neft sektorundan daxilolmalar hesabına ödənəcək.

Büdcə gəlirlərinin artması büdcədən maliyyələşən istiqamətlər üzrə xərclərində artırılmasına səbəb olur. 2015-ci il dövlət büdcəsindən 21,1 milyard manat xərclənmə proqnozlaşdırılır, ÜDM-nin 35,3%-ni təşkil edəcək, gələn il üçün nəzərdə tutulan xərclərdə sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri 1,6%, ümumi

dövlət xidməti xərcləri 52,7%, təhsil xərcləri 1,2%, müdafiə xərcləri 8,6%, məhkəmə hakimiyyəti və hüquq mühafizə, prokurorluq xərcləri isə 12,2% artması proqnozlaşdırılıb.

Səhiyyə xərclərinə 666 milyon manat ayrılma nəzərdə tutulub, ÜDM-nin 1%-ni təşkil edir. Dünya Bankının, iqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatı mütəxəssislərinin tösiyələrinə görə səhiyyə xərclərinin ÜDM-də minimum 3-3,5% həcmində olması daha məqsədə uyğundur. Bu baxımdan 2015-ci il dövlət büdcəsini sosial yönümlü deyil, investisiya yönümlü adlandırmaq olar. Qeyd olunduğu kimi 2015-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirləri öz xərclərini ödəyə bilməyərək kəsr yaranmasına səbəb olub.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan bütün büdcə həlqələri dövlət qanunvericiliyinə uyğun olaraq qarşılıqlı əlaqədədir. Bu əlaqələr zamanı büdcə həlqələri arasında müəyyən maliyyə münasibətləri meydana gəlir. Büdcələrarası maliyyə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının mərkəzi hakimiyyət orqanları, Muxtar Respublika və yerli özünüidarə orqanlarının müvafiq büdcələrinin formalaşması və icrası prosesində onlar arasında meydana gələn maliyyə münasibətlərindən ibarətdir. Həmin maliyyə münasibətləri gəlirlərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi qaydasında nizamlaşdırılır.

Yerli büdcələrə daimi təhkim edilmiş gəlirlər həmin büdcələrin xərc hissəsində nəzərdə tutulmuş məqsədlərin maliyyələşdirilməsi üçün kifayət etmədiyinə görə dövlət büdcəsinin gəlirlərindən onlara dövlət vergilərindən ayırmalar verilir. Həmin ayırma normaları hər il respublika dövlət büdcəsi təsdiq edilərkən təyin edilir. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin göstərilən nizamlaşdırıcı gəlirlərindən verilən maksimum, yəni 100 faiz ayırma verməklə büdcələrin məxarici vəsaitlə təmin edilmirsə, onda həmin büdcələri nizamlaşdırmaq (balanslaşdırmaq) üçün respublika dövlət büdcəsindən onlara büdcə ssudası, dotasiya, subsidiya və subvensiyalar verilir.

Büdcə ssudaları – dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə, yerli büdcələrdən bələdiyyə

təşkilatlarına qaytarılmaq şərti ilə il ərzində müəyyən müddətə verilən maliyyə vəsaitidir.

Dotasiya – respublika dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə, onların gəlirləri və xərclərinin tənzimlənməsini (tarazlaşdırılmasını) təmin etmək məqsədilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir.

Subvensiya – dövlət büdcəsindən müəyyən məqsədli tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən və göstərilən məqsəd üçün vaxtında istifadə edilmədikdə geri qaytarılan vəsaitdir. Həm də subvensiya verilirərkən, subvensiya alan büdcələrin müəyyən məqsəd üçün öz vəsaitləri hesabına pay iştirakı da tələb olunur, yəni hansı məqsəd üçün subvensiya ayrılırsa, o məqsədə yerli büdcədən də vəsait ayrılması nəzərdə tutulur.

Subsidiya – respublika dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə, hüquqi şəxslərə və təşkilatlara əvəzsiz verilən pul vəsaitidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gəlirlərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülərkən mədaxil və məxaricini nizamlaşdırmaq üçün tətbiq olunan metodlardan ən səmərəlisi dövlət və gəlirlərdən ayırmaların verilməsidir. Çünki dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər planının yerinə yetirilməsi dərəcəsiindən asılı olaraq inzibati-ərazi vahidlərinin büdcələrinə ayırmalar verilir. Bu baxımdan, dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərdən yerli büdcələrə ayırmaların təyin edilməsi daha məqsədə uyğundur. Lakin aşağı büdcə növlərinə dövlət gəlirlərindən maksimum normalarla ayırma verməklə həmin büdcələrin mədaxil-məxarici balanslaşdırılmırsa, onda dotasiya və ya subsidiya (subvensiya) qaydasında dövlət büdcəsindən onlara ayırma verilir və bununla da aşağı büdcələr nizamlaşdırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dotasiya, subsidiya və subvensiya aşağı büdcələrə mərkəzi büdcədən maliyyə yardımı forması olmaqla müəyyən nöqsanlara malikdir.

Həmin metodların çatışmayan mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, onların stimullaşdırıcı xassəsi yoxdur. Büdcə nizamlaşdırılmasında bu cür təcrübə yerli orqanlarda təsərrüfatçılıq təşəbbüsünün inkişafına maneçilik yaradır, həmin

ərazilərdə iqtisadi proseslərə təsir göstərmək üçün yerli orqanların məsuliyyətini azaldar, maliyyə nəzarətini zəiflədir.

Dotasiya, subsidiya və subvensiyaların çatışmayan cəhətlərini qeyd etməklə onları tamamilə ləğv etmək qeyri-mümkündür. Çünki sosial-mədəni müəssisələrin saxlanması, ətraf mühitin mühafizəsi, muzeylərin, tarixi abidələrin saxlanması xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsait kifayət etmədiyi hallarda həmin rayon və şəhərlərin büdcələrinə dotasiya, subsidiya və subvensiya vermək lazımdır.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT MALİYYƏSİNƏ NEFT GƏLİRLƏRİNİN TƏSİRİ ŞƏRAİTİNDƏ FİSKAL VƏ QEYRİ-FİSKAL KOORDİNASİYASININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİ

3.1. Neft fondu və onun büdcə transfertlərində yeri.

Azərbaycanda uzunmüddətli, sabit iqtisadi inkişaf makroiqtisadi sabitliyin qorunmasını tələb edir. Makroiqtisadi sabitliyin qorunması isə sağlam və əlaqələndirilmiş makroiqtisadi idarəetmə mexanizmləri formalaşdırılmadan əldə edilməsi mümkün deyildir. Sağlam və səmərəli makroiqtisadi idarəetmənin formalaşdırılması ilk növbədə fiskal və qeyri-fiskal siyasətin əlaqələndirilmiş, vahid makroiqtisadi hədəflər istiqamətlənməklə əsaslandırılmış təməllər üzərində qurulmasını zəruri hesab edir. Fiskal siyasət iqtisadi siyasətin səmərəliliyinə və yaxud əksinə ikincinin birincinin səmərəliliyinə xeyli təsir etdiyindən hər iki istiqamətdə sağlam siyasətin formalaşması onların koordinasiyasının effektiv institusional və əməliyyat mexanizmlərinin qurulması ilə reallaşdırıla bilər.

Fiskal idarəetmə dövlət gəlirləri və xüsusilə qeyri-vergili gəlirlərin iqtisadiyyatda makroiqtisadi balansı arzuolunmaz şəkildə dəyişmədən, iqtisadi fəaliyyətin ümumi səmərəliliyinə mənfi təsir etmədən dövlətin iqtisadi və sosial funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə maliyyə fəaliyyətidir.

Azərbaycanda son 10 ildə fiskal qeyri-vergili idarəetmə sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə edilsə də hazırda onun mövcud səviyyəsi, xüsusilə həmin istiqamətlərdə aparılan siyasətlərin koordinasiyası getdikcə mürəkkəbləşməkdə olan makroiqtisadi vəziyyətin tələblərinə cavab vermir və makroiqtisadi sabitliyin perspektivinin tam etibarlı əsaslar üzərində davam edə bilməsini sual altına qoyur. Neft bumunun başlanmasından ötən 6 ilin təcrübəsi göstərdi ki, Azərbaycanda uzunmüddətli inkişaf prioritetlərinə fokuslaşan dəqiq, proqramlaşmış makroiqtisadi idarəetmə strategiyası və onun tərkib hissəsi olan fiskal vergili və qeyri-vergili gəlirlər strategiyası mövcud deyildir. Pərakəndə iqtisadi proqramlar və sənədlər mövcuddur ki, bunlar da resursların ölkənin vahid iqtisadi inkişaf məqsədləri istiqamətində cəmləşməsi və realizasiyasına imkan vermir.

Büdcə-vergi və qeyri-vergili gəlirlər siyasəti zəif əlaqələndirilir, uzun və orta müddətli makroiqtisadi hədəflər, buna nail olmaq üçün fəaliyyət proqramı, alt proqramlar işlənilmir. Bütün büdcə prosesi yalnız mühasibatlıq prinsipləri əsasında qurulur, nazirliklər büdcə sifarişlərini strategiya əsasında deyil, normativlər əsasında formalaşdırır. Mövcud proqramlar milli prioritetlərlə zəif əlaqələndirilir orta müddətli büdcə proqnozlarında xərclərin yuxarı hədləri ümumi şəkildə göstərsə də, bu həddlərin ümummilli prioritetlərlə necə əlaqələndirilməsi və necə hesablanması tam şəffaf əsaslarla həyata keçirilmir. Bununla yanaşı əsas layihələri həyata keçirilməli olan nazirliklər onların texniki iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə ümummilli iqtisadi inkişaf hədəflərinə səmərəli töhfə verən səviyyədə və keyfiyyətdə hazırlanması üzrə zəruri texniki resurslara malik deyildirlər.

Ona görə də ilk növbədə fiskal vergili və qeyri-vergili gəlirlər üzrə və onların səmərəli koordinasiyasının formalaşdırılması mövcud makroiqtisadi idarəetmənin yenidən qurulmasını tələb edir. Makroiqtisadi idarəetmənin yenidən qurulması bir neçə səviyyələrdə həyata keçirilə bilər. Birinci səviyyə strateji səviyyədir ki, bu da ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasını müəyyən edən Vahid Milli Sənədin – 2007-2024-cü illər üçün Hökumətin Sosial-İqtisadi İnkişaf Proqramının və Orta Müddətli İqtisadi strategiya və Büdcə Siyasətinin hazırlanmasını tələb edir.

Dünya təcrübəsini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Naziri, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Naziri, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin Sədri, Azərbaycan Respublikası Vergilər Naziri, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Sədri, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondununun İcraçı Direktoru, qeyri-hökumət təşkilatları, aparıcı elmi mərkəzlər, tanınmış müstəqil ekspertlərdən ibarət İqtisadi Siyasət Şurasının (İŞŞ) yaradılması məqsəduyğundur.

İqtisadi məsləhət şurası ölkə Prezidentinin rəhbərliyi altında və hökumətin məşvərət orqanı kimi fəaliyyət göstərə bilər. Bu şura ölkənin və sahələr/sectorların sosial-iqtisadi inkişafının orta və uzunmüddətli inkişaf strategiyaları və proqramlarının layihələrinin, həmçinin ortamüddətli büdcə strategiyasının

hazırlanmasını təmin etməli, il ərzində sosial-iqtisadi inkişafın gedişatını müzakirə edərək və hökumətə tösiyələr verməlidir. Orqanın fəaliyyətinin koordinasiyasını isə Nazirlər Kabineti həyata keçirə bilər.

İqtisadi siyasət şurası müvafiq dövlət qurumlarının ekspertlərindən, eləcə də müstəqil mütəxəssislərdən və elmi-analitik qurumların ekspertlərindən ibarət texniki komandaya malik olmalıdır. Bu komanda makroiqtisadi proqnozlar və hesablamaların, konsepsiyaların və proqramların layihələrin, strateji-analitik təhlil və hesabatların hazırlanmasını təmin etmək məqsədini güdməlidir.

Deməli, büdcənin qeyri-vergilər üzrə gəlirlərinin idarəedilməsinə belə geniş bir rakursdan baxmağımız heç də əbəs deyildir. Beləki, qeyri-vergili gəlirlər büdcə balanslaşdırılmasında getdikcə böyük önəm daşdığı üçün xüsusi şəffaf araşdırmaya möhtacdır.

Son illərdə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında qeyri-vergili gəlirlər sırasına aid edilən Neft fondundan büdcəyə ayırmalar xüsusi önəm daşıyır.

Büdcənin balanslaşdırılması işində Neft fondunun gəlirləri Azərbaycan dövlətinin strateji gəlirləri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət Neft Fondu hüquqi şəxs statusuna malik büdcədənənar dövlət fondudur. Fond neftin və qazın kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatı pay bölgüsünə dair sazişlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi gəlirlərin toplanması və səmərəli idarə edilməsi mexanizmidir. 1994-cü ildən Respublikamızda həyata keçirilən neft strategiyası çərçivəsində xarici sərmayəçilərlə ölkəmizin neft-qaz ehtuyarlarının birgə işlənməsini nəzərdə tutan bir sıra sazişlər imzalanmışdır. Bu sazişlərin həyata keçirilməsindən ilk gəlirlərin əldə edilməyə başlanması onların səmərəli istifadəsi məsələsini gündəmə gətirmişdir. Məhz belə bir mexanizmin yaradılması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu (ARDNF) yaradılmışdır. Qeyd etdiyim kimi fond büdcədənənar dövlət təsisatı və hüquqi şəxs olmaqla, bank təşkilatlarında hesablaşma və digər hesablara, üzərində

Azərbaycan Respublikasının gerbi və öz adı olan möhürə, müvafiq ştamp və blanklara malikdir.

ARDNF-nun Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli 434 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Ölkə Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli 511 nömrəli Fərmanı ilə ARDNF-in valyuta vəsaitlərinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar təsdiq edildikdən sonra Neft Fondu əməli fəaliyyətə başlamışdır.

Neft Fondunun yaradılmasının əsasını neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsinin təmin edilməsi təşkil edir. Neft Fondunun qarşısında qoyulan əsas vəzifə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu günkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və Neft fondunun öz fəaliyyətindən əldə olunan valyuta və digər vəsaitin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdir.

Neft Fondu Azərbaycan Respublikası Prezidenti qarşısında hesabat verir və məsuliyyət daşıyır. Fond eləcə də, özünün nəzarətəddici orqanı olan Müşahidə Şurasına və Milli Məclis tərəfindən yaradılmış Hesablama Palatasına hesabat verir.

Prezident Fondun fəaliyyət qaydalarını müəyyən edir, İcraçı Direktorunu təyin edir və azad edir, Müşahidə Şurasının üzvlərini təyin edir. Müşahidə Şurası NF-nın aktivlərin istifadəsi barədə hesabat hazırlanması qaydalarını müəyyənləşdirir, NF-nin illik hesabatına, auditor hesabatına və büdcəsinə rəy verir.

ARDNF icraçı direktoru operativ idarəetməni həyata keçirir, illik investisiya strategiyasını hazırlayır, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ilə birgə Neft Fondunun xərclər proqramını formalaşdırır, Prezidentə hesabatları təqdim edir. Neft Fonduna İcraçı Direktor rəhbərlik edir. Neft Fondunun fəaliyyətinə ümumi nəzarət müvafiq dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların nümayəndələrindən, habelə digər şəxslərdən ibarət Müşahidə Şurası tərəfindən həyata keçirilir. Müşahidə Şurasının başlıca vəzifəsi Neft Fondunun İcraçı Direktoru tərəfindən hazırlanan illik büdcə layihəsinə və büdcənin icrası barədə hesabatlarla, habelə illik hesabatlarla və maliyyə fəaliyyətinin auditinin nəticələrinə rəy verməkdir.

Neft Fondunun büdcəsinin icrası Müşahidə Şurası tərəfindən verilmiş rəy əsasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə təsdiq edilmiş Neft Fondunun büdcəsinə, o cümlədən vəsaitin istifadə edilməsinin əsas istiqamətləri və illik xərclər smetasına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanununa uyğun olaraq Neft Fondunun gəlir və xərcləri AR icmal büdcəsinin tərkib hissəsi olaraq hər il ölkə parlamenti tərəfindən büdcə layihəsi ilə birlikdə müzakirə edilərək təsdiq olunur. Həmçinin “Büdcə sistemi haqqında” Qanuna uyğun olaraq Neft Fondu AR-nın Hesablama Palatası tərəfindən audit oluna bilər. Eyni zamanda Neft Fondunun fəaliyyətinə ümumi nəzarət yüksək səviyyəli hökumət və parlament nümayəndələrindən ibarət Müşahidə Şurası tərəfindən həyata keçirilir.

Neft Fondunun vəsaitinin idarə edilməsi AR Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq olunmuş investisiya qaydaları əsasında həyata keçirilir. Fondun vəsaiti nüfuzlu və beynəlxalq miqyasda tanınmış maliyyə qurumlarının hesablarında saxlanılır və investisiya dərəcəli yüksək kredit reytinginə malik olan korporativ borc kağızlarına yerləşdirilir, nüfuzlu xarici menecerlərin idarəetməsinə verilir.

Hal-hazırda fondun vəsaitləri istiqrazlarda, o cümlədən, inkişaf etmiş xarici ölkələrin dövlət istiqrazlarında, xarici dövlət agentlikləri tərəfindən borc kağızlarında, maliyyə institutları və banklar tərəfindən buraxılmış borc kağızlarında, depozitlərdə və pul bazarı alətlərində, struktur qiymətli kağızlarında yerləşdirilmişdir.

Neft fondunun gəlirlərinin formalaşması mənbələri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis gəlirlər;
- Neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı ARDNŞ-inə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar (mükafatlar);
- Karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə çərçivəsində istifadə üçün ödənilən akrhesabı ödənişlər;

- Neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər və mənfəətin bölüşdürülməsindən əldə edilən gəlirlər;
- Neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ixrac kəmərləri vasitəsilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər;
- Neft-qaz sazişləri çərçivəsində ARDNŞ-nə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən verilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlər;
- Neft Fondu tərəfindən fondun vəsaitinin (aktivlərinin) (o cümlədən, maliyyə aktivlərinin və neft-qaz sazişləri çərçivəsində sərmayəçilərin verdiyi aktivlərinin) yerləşdirilməsindən, idarə olunmasından və satışından əldə olunan gəlirlər.
- ARDNF digər gəlirləri bonus ödəmələrindən ibarətdir və 2000-ci ildən başlayaraq bu vəsaitlər də fonda daxil edilir. 2004-cü ilədək xarici şirkətlər tərəfindən Azərbaycan hökumətinə 700 mln.dollar bonus ödənilib.
- Neft Fondu yarandığı gündən uğurlu inkişaf yolu keçmiş və fondun gəlirləri il-ildən artmışdır. Gəlin fondun gəlirləri və inkişafını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 3.1

İllər	Gəlirlər	Xərclər
2002	1.180.196,0 mln. manat	522.162,2 mln.manat
2003	121951,0 mln. manat	121755,0 mln. manat
2004	928720,4 mln. manat	843696,2 mln. manat
2005	1078033,3 mln. manat	1172871,0 mln. manat
2006	985938,7 min manat	981375,9 min manat
2007	1886164,8 min manat	1061203,5 min manat
2008	11864648,1 min manat	4291751,4 min manat
2009	8176692,0 min manat	5294496,6 min manat
2010	9032139,4 min manat	6428431,2 min manat
2013	17357713,2 min manat	12302761,4 min manat

Cədvəldən göründüyü kimi Neft Fondunun gəlirləri müxtəlif illər ərzində fərqli olmuşdur. Belə ki, 2002-ci ilə müqayisədə 2003-cü ildə fondun gəlirləri 39320,0 mln.manat artmış və 121951,0 mln. manat olmuşdur. Ən çox artım isə 2008-ci ildə müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2007-ci ilə müqayisədə 2008-ci ildə gəlirlər təqribən on dəfə artaraq 11864648,1 min manat olmuşdur. Bu çox böyük artım olmuşdur və neft qiymətindəki artımla bağlı olaraq baş vermişdir.

Fondun gəlirləri müxtəlif layihələrin və tədbirlərin həyata keçirilməsinə sərf olunmuşdur. Bütün illərdə gəlirlərin müəyyən bir qismi didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması probleminin həllinə, qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşması məsələləri ilə bağlı bəzi tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Bundan başqa fondun gəlirləri Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri Layihəsində ARDNŞ-in iştirak payının maliyyələşdirilməsinə, dövlət büdcəsinə transfert ilə bağlı xərclərə, Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsinə, Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsinə, Dövlət Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərclərə, Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsinin maliyyələşdirilməsinə, Azərbaycan Gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət proqramının maliyyələşdirilməsinə sərf olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz rəsmi məlumatlara nəzər salsaq Neft Fondunun 2002-ci ildən 2010-cu ilədək gəlirlərinin artdığını və fondun inkişaf edərək ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynadığını görmüş olarıq.

Neft Fondunun yaradılmasında bir çox məqsədlər nəzərə alınmış və fond məqsədli şəkildə yaradılmışdır və bu da öz əksini həm də fondun vəzifələrində də tapmışdır. Neft Fondunun fəaliyyəti neft və qazın kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və Fondun öz fəaliyyətindən əldə olunan vəsaitin toplanması və səmərəli idarə edilməsi vasitəsi ilə ölkə qarşısındakı aşağıdakı mühüm vəzifələrin həllinə yönəlmişdir:

- Birincisi, böyük həcmdə daxil olan xarici valyuta gəlirləri şəraitində ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması və maliyyə-vergi intizamının

- təmin edilməsi, eyni zamanda, neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi;
- İkincisi, neft və qazın bərpa edilməyən təbii ehtiyat olduğunu nəzərə alaraq, onlardan əldə edilən gəlirin nəsillər arasında bərabər bölüşdürülməsi və gələcək nəsillər üçün ehtiyat vəsaitinin toplanması;
  - Və nəhayət, üçüncüsü, ölkəmizin sosial-iqtisadi tərəqqisi ilə əlaqədar mühüm ümummilli layihələrin maliyyələşdirilməsi.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edir. Ölkədə demək olar ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində canlanma başvermiş, maliyyə sabitliyi əldə edilmiş və sahibkarlığın inkişafı üçün münbit şərait yaranmışdır. Və əlbəttə ki, Neft Fondu və neftdən əldə edilmiş gəlirlərin iqtisadiyyatda və onun inkişafında çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Biz bunu ən sadə halda büdcə gəlirlərinin formalaşması mənbələri və onların strukturuna nəzər saldıqda görə bilərik. Gəlin bir neçə ilin büdcə ilə bağlı göstəricilərini nəzərdən keçirək:

2004-cü ildə büdcə gəlirləri 7518400,0 mln.manat olub ki, bunun da 650000,0 mln.manat neft gəlirləri hesabına formalaşmışdır. 2005-ci ildə isə büdcənin ümumilikdə gəlirləri 9422000,0 milyon manat təşkil edib və bunun da 750000,0 mln.manatı Neft Fondundan daxilolmalar hesabına formalaşmışdır. 2006-cı ildə müvafiq göstəricilər uyğun olaraq 3406315,3 min manat və 585000,0 min manat təşkil etmişdir. 2007-ci ildə isə dövlət büdcəsinin gəlirləri 60006601,9 min manat olub və bunun da yenə də 585000,0 min manatını neft fondundan daxil olmalar təşkil etmişdir. 2009-cu ilə nəzər saldıqda isə büdcə gəlirləri 12177000,0 min manat, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında Neft Fondu gəlirləri 4915000,0 min manat təşkil etmişdir. Bütün bunları cədvəl şəklində aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Cədvəl 3.2

Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar (2003-2011) və büdcənin vergili gəlirlərinin artımının iqtisadi nəticələri.....73Milyon manatla

İllər	Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar	Dövlət Neft Fondundan daxilolmaların cəmi büdcə gəlirlərində payı,%	Dövlət Neft Fondundan daxilolmaların ÜDM-də payı,%
2003	100,0	8,2	1,3
2004	130,0	8,8	1,5
2005	150,0	7,2	1,2
2006	585,0	15,1	3,2
2007	585,0	9,7	2,1
2008	3800,0	35,3	9,5
2009	4915,0	47,6	14,2
2010	5915,0	51,4	15,6
2011	6480,0	53,7	16,1
2013	9485,0	58,2	27,2

2010-cu il üçün rəqəmlərə nəzər saldıqda isə 2010-cu il üçün büdcə gəlirləri 11,5 mlrd manat həcmində təsdiq edilmişdir. Bu gəlirlərin 5,9 mlrd manatını ADNFDan daxilolmalar təşkil etmişdir ki, bu da büdcə gəlirlərinin 51,4%-nə bərabərdir.

Artıq 22 dekabr 2014-cü ildə Prezident tərəfindən 2015-ci il Dövlət Büdcəsi haqqında qanun verilmişdir və bu qanuna əsasən gəlirləri 19438000,0 manat müəyyənləşdirilib ki, bunun da 10388000,0 min manatını Neft Fondundan daxilolmalar təşkil edir. Bu qanun 2015-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minəcək.

Ümumilikdə büdcə gəlirlərinin formalaşması strukturuna nəzər saldıqda əsas mənbələr kimi fiziki şəxsləringəlir vergisi, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallara əlavə dəyər vergisi, aksizlər və Neft Fondundan daxil olmalar təşkil edir.

Neft gəlirlərinin artmasına baxmayaraq bu gəlirlərdən daha səmərəli istifadə edilməsi və ölkə iqtisadiyyatının təkə neft gəlirlərin asılılığını azaltmaq lazımdır. 333 buna görə də son illərdə neft gəlirlərinin artması, bu gəlirlərinin bir hissəsinin ölkənin inkişafına yönəldilməsi Azərbaycan xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Hələ 2003-cü ildən Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyri-neft sektorunu ölkənin iqtisadi inkişafının prioritet sahəsi kimi müəyyən etmişdir. Hökumət qarşısına qeyri-neft sektorunun inkişafına dəstəyi artırmağı əsas vəzifə kimi qoyub. Məqsəd neft amilindən uğurla istifadə edib böyük gəlir gətirən neft-qaz sektorunun hesabına digər sektorların da inkişaf etdirilməsi siyasətini həyata keçirməkdir. Bu siyasətə əsasən dövlət özəl sektora həm siyasi, həm də maddi dəstək verir, güzəştli şərtlərlə kreditlər ayırır. O sahələrə, o firmalara kreditlər daha çox ayrılır ki, onlar rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal edə bilsinlər. Yəni həm daxili tələbatı keyfiyyətli məhsullarla təmin etsinlər, həm də Azərbaycanın ixrac potensialını genişləndirsinlər. Bunun üçün işə maliyyə vəsaiti lazımdır. Beləliklə, neftdən əldə edilən gəlirlər hesabına ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək və neftdən asılılığı azaltmaq mümkündür. Neft gəlirlərini idarə etmək, səmərəli istifadə etmək baxımından Neft Fondu çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Neft Fondu tərəfindən həmçinin bir sıra layihələrin həyata keçirilməsi üçün də vəsaitlər ayrılmışdır. Məsələn müxtəlif vaxtlarda Neft Fondu tərəfindən Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri; Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində didərgin düşmüş qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məskunlaşdırılması problemlərinin həlli; Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin nizamnamə kapitalının formalaşdırılması; Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu tərəfindən “Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması” layihəsinin; Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu tərəfindən Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin çəkilməsi, su kəmərinin çəkilməsi, “Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu” layihəsinin; “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın maliyyələşdirilməsi həyata keçirilmişdir.

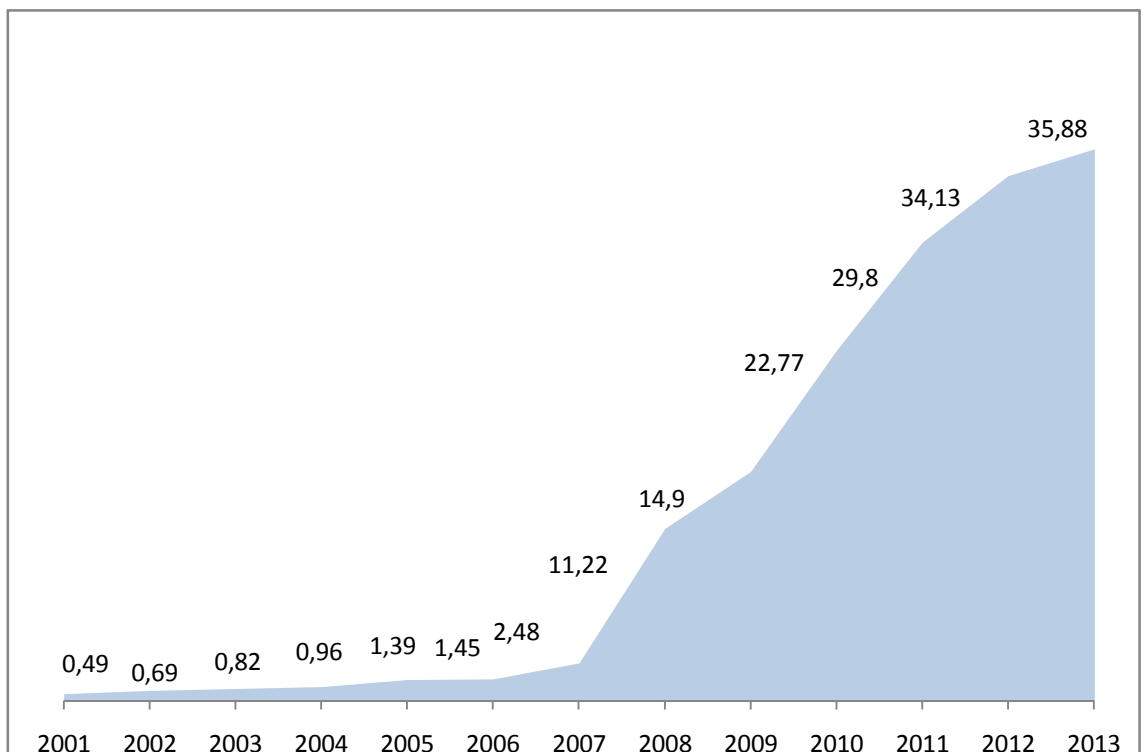
Yuxarıda verilən məlumatlar və rəqəmlər Neft Fondunun ölkə iqtisadiyyatında oynadığı rolunu və əhəmiyyətini göstərir. Belə ki, Neft Fondu dövlət büdcəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayaraq neft gəlirlərinin bir hissəsini dövlət xərclərinin maliyyələşməsinə, sosial funksiyaların yerinə yetirilməsinə

yönəldir. Lakin bu zaman fond əldə olunmuş və valyutanın səmərəli idarə olunmasını təmin etməli və gələcək nəsillərin də mənafeyini nəzərə almalıdır.

2013-cü ilin sonuna ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının həcmi il ərzində artaraq 50,2 milyard ABŞdollarına çatmış və valyuta ehtiyatının 71,5%-i Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına formalaşmışdır. Belə ki, Dövlət Neft Fondunun vəsaitləri il ərzində 1,7 milyard ABŞ dolları və ya 5,1% artaraq 35,9 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Əvvəlki il ilə müqayisədə Neft Fondunun vəsaitlərinin artımında baş verən azalma 2013-cü ildə Fondun büdcə xərclərinin əvvəlki illərə nisbətən daha çox olması ilə izah edilir. Belə ki, 2012 və 2013-cü illərdə Fondun gəlirləri müvafiq olaraq təqribən 17,4 və 17,3 milyard ABŞ dollarına yaxın olmuşdur. 2013-cü ildə Fondun büdcə xərcləri 2012-ci il ilə müqayisədə 2,2 milyard ABŞ dolları artmaqla 15,7 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

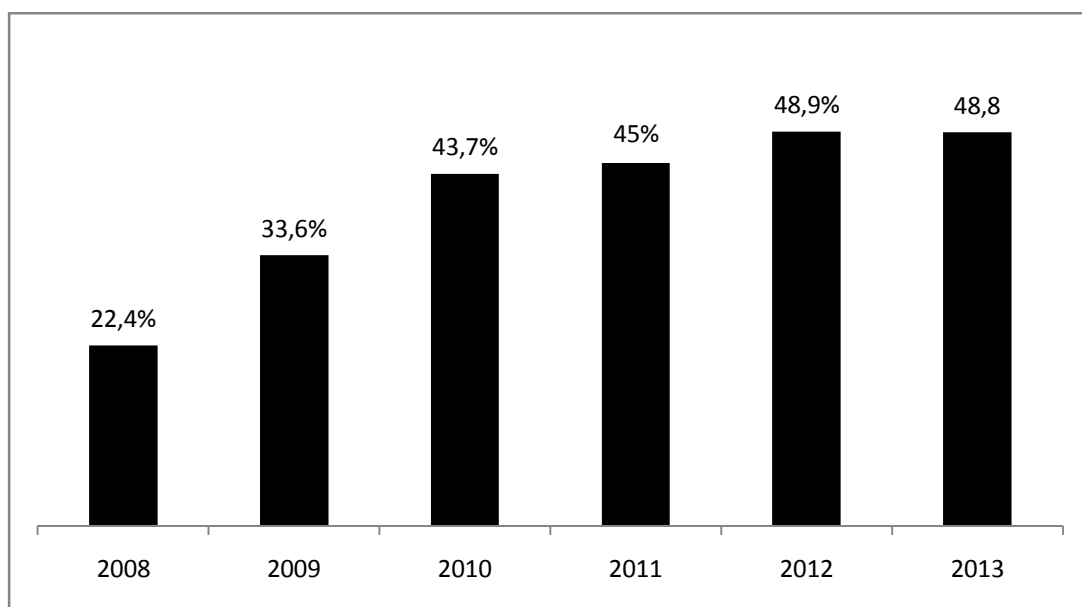
Yaradılarkən açılış balansı 270,9 milyon ABŞ dolları təşkil edən Neft Fondunun vəsaitləri artaraq 2013-cü ilin sonuna 35877,5 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Fondun vəsaitlərinin illər üzrə artım dinamikası Qrafik 4.1.6.-da verilmişdir.

**Qrafik 3.1. 2001-2013-cü illər ərzində Neft Fondunun vəsaiti
(31.12.2013 tarixinə, milyard ABŞ dolları ilə)**

Son illərdə Fondun vəsaitindən ÜDM-də payı da artaraq 2013-cü ildə 48,8% təşkil etmişdir.

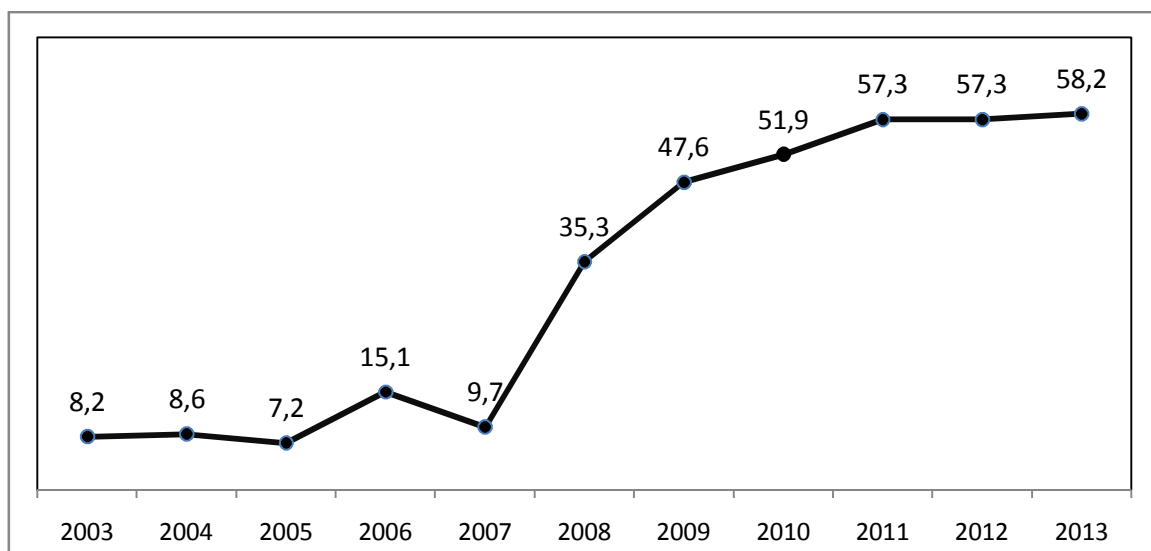
Qrafik 3.2. Neft Fondunun vəsaitinin ÜDM-ə nisbəti

əviyyəsində olmuş, bu vəsaitin təqribən 36%-i yığıma yönəldilmiş, 64%-i isə istifadə edilmişdir.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2013-cü ildə də dövlət büdcəsinin daxilolmalarının mühüm hissəsi Neft Fondundan dövlət büdcəsinə köçürülən transfərlər hesabına formalaşmışdır və fiskal sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində Fondun çəkisi böyük olmuşdur. Belə ki, 2013-cü ildə Fond tərəfindən dövlət büdcəsinə transfərlər şəklində 11350,0 milyon manat həcmində vəsait köçürülmüşdür ki, bu vəsaitlər dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 58,2%-ni təşkil etmişdir. Ümumilikdə isə 2003-2013-cü illər ərzində Neft Fondu tərəfindən həcmi 46435 milyon manat təşkil etmişdir.

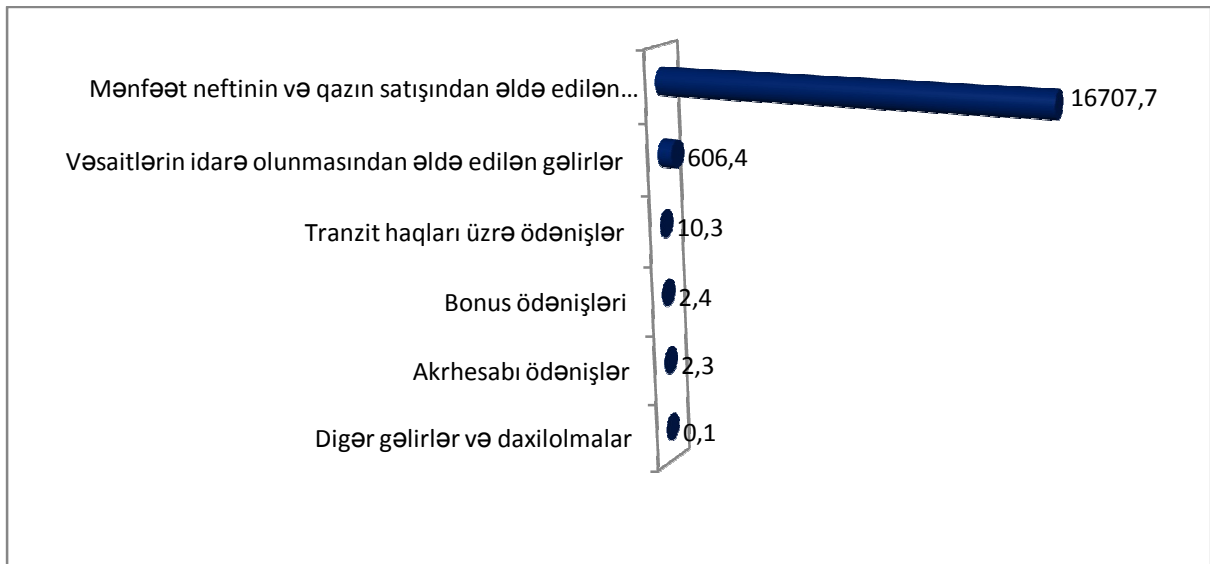
Qrafik 3.3 2003-2013-cü illər ərzində Neft Fondundan transfertin dövlət büdcə gəlirlərinə nisbəti

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Maliyyə nazirliyi və ARDNF

2013-cü ildə Neft Fondunun gəlirləri 13600,4 milyon manat (17392,2 milyon ABŞ dolları) olmuşdur. Fondun gəlirləri Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilmiş gəlirlər, tranzit haqları ilə bağlı ödənişlər, bonus ödənişləri, akrhesabı ödənişlər, Fondun vəsaitinin idarə edilməsindən əldə edilən gəlirlər və digər mənbələr hesabına formalaşmışdır.

Qrafik 3.4. 2013-cü il ərzində Neft Fondunun gəlirlərinin formalaşma mənbələri (milyon ABŞ dolları ilə)

Neft Fondunun vəsaitlərinin idarə olunmasında əldə edilən gəlirlər. 2013-cü ildə Neft Fondunun vəsaitlərinin idarə edilməsindən əldə edilən gəlirlər 480,6 milyon manat (606,4 milyon ABŞ dolları) təşkil etmişdir. 2013-cü ildə Neft Fondunun vəsaitlərinin idarə edilməsi ilə bağlı investisiya portfelinin gəlirliliyi 1,8% olmuşdur.

Tranzit haqları ilə bağlı daxilolmalar. 2013-cü ildə neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər (tranzit haqqı) 8,1 milyon manat və yaxud 10,3 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

2013-cü ildə Neft Fondunun büdcə xərclərinin ümumi məbləği 12302,7 milyon manat (15681,6 milyon ABŞ dolları) olmuşdur. Fondun büdcə xərclərini dövlət büdcəsinə transfert, sosial və infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, Fondun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər təşkil etmişdir.

2013-cü ildə Neft Fondunun büdcə xərclərinin mühüm hissəsini (92%) dövlət büdcəsinə tranfert təşkil etmişdir. 2013-cü ildə Neft Fondundan dövlət büdcəsinə 11350,0 milyon manat məbləğində vəsait köçürülmüşdür. 2003-2013-cü illər ərzində Neft Fondundan dövlət büdcəsinə edilən transfertlərin ümumi məbləği 46435 milyon manat olmuşdur.

Ölkədə neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə 2013-cü ildə də Neft Fondunun vəsaiti hesabına mühüm infrastruktur və sosial yönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsi davam etdirilmişdir.

3.2. NEFT GƏLİRLƏRİNİN DƏYİŞKƏN DİNAMİKASI VƏ BÜDCƏNİN QEYRİ-VERGİLİ GƏLİRLƏRİNİN ARTIMININ İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ

XXI əsrin I onilliyində dünya enerji bazarında qiymətlərin kəskin artması enerji ixracatçısı olan ölkələrin gəlirlərini kəskin şəkildə artırdı. Qiymətlərin güclü sıçrayışı nəticəsində enerji sektorunun yüksək tempi inkişafı digər sahələrin inkişafı üçün bir sıra problemlər yaratmağa başladı. Tarixə Holland xəstəliyi adı ilə düşmüş bu problemlə demək olar ki, bütün neft və qaz ixracatçısı olan ölkələr üzləşmişlər. Klassik holland xəstəliyi aşağıdakı effektləri özündə cəmləşdirir.

Holland xəstəliyinin əsas elementlərindən biri iqtisadiyyatda xərclər strukturunun dəyişməsi ilə bağlıdır. Neft sektorundan əldə edilən gəlirlər dövlət büdcəsi və həmin sektorun xərcləmələri kanalı ilə qeyri-neft sektorunda tələbi genişləndirir. Genişlənən tələb əsasən özünün qeyri-ticari (non-tradable) əmtəələr sektorunda göstərir. İdxalın bu sektorun məhsullarına artan tələbi ödəyə bilmədiyinə görə və bununla yanaşı, daxili təklifin genişlənməsinə mane olan məhdudiyyətlər mövcud olarsa həmin məhsulların qiymətlərinin artması müşahidə edilir. Qeyri-ticari əmtəələr sektorunda qiymətlərin artması ümumi qiymətlərin səviyyəsinə, inflyasiyanın yüksəlməsinə gətirib çıxarır ki, bu da nəticə etibarilə milli valyutanın real məzənnəsinin artmasına səbəb olur.

Bununla yanaşı, neft sektorundan əldə olunan gəlirlərin əsasən xidmət sektorunda xərclənməsi iqtisadiyyatın zəif strukturunun formalaşmasına səbəb olur ki, bu struktur da sonradan neft gəlirlərinin səviyyəsindəki tərəddüdlərə ciddi məruz qalırlar. Başqa sözlə, neft gəlirlərindən ciddi şəkildə asılı iqtisadi struktur formalaşır.

Holland sindromunun ikinci əlaməti iqtisadiyyatda resursların hərəkəti ilə bağlıdır. Neft sektorunda investisiya fəallığının artması əlavə istehsal amillərinin cəlb edilməsini tələb edir. Bununla bərabər, bu sektorun məhsullarının qiymətlərinin yüksək olması əmək və kapitalın məhsuldarlığını yüksəldir ki, bu da investorları daha gəlirli sahəyə investisiya etməyə, işçiləri isə əsasən əmək haqqı

yüksək olan yerlərdə işləməyə sövq edir. Beləliklə, istehsal amilləri məhsuldarlıq aşağı olan sektorlardan neft sektoru tərəfindən cəlb edilir.

Resursların qeyri-neft sektorundan axını bu sahədə məşğulluğun azalmasına və investisiya səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Holland sindromunun əlamətlərindən biri də milli valyutanın real möhkəmlənməsi ilə bağlıdır. Bu effekt neft sektorunun bumu nəticəsində ölkənin tədiyyə balansının müsbət saldosunun böyüməsi ölkənin milli valyutasına tələbi artırır. Milli valyutanın nominal olaraq sabit qalması məqsədilə aparılan valyuta əməliyyatları isə milli valyutanın təklifini artırır ki, bu da son nəticədə qiymətlərin artımı müşahidə olunur. Qiymətlərin artımı da son nəticədə milli valyutanın real olaraq möhkəmlənməsinə səbəb olur.

Bununla bərabər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəyyən bir sektorda aktivliyin güclü şəkildə canlanması da milli valyutanın real olaraq möhkəmlənməsi və bahalaşmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, Holland sindromu inflyasiyanın həm monetar, həm də qeyri-monetar amillərinin fəallaşmasına şərait yaradır. Valyutanın real möhkəmlənməsi ixrac mallarının qiymətlərini artıraraq ixracın rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir edir və idxal mallarının qiymətlərini aşağı salaraq idxalı daha da stimullaşdırır. Beləliklə, qeyri-neft sektorunun daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyəti aşağı düşür.

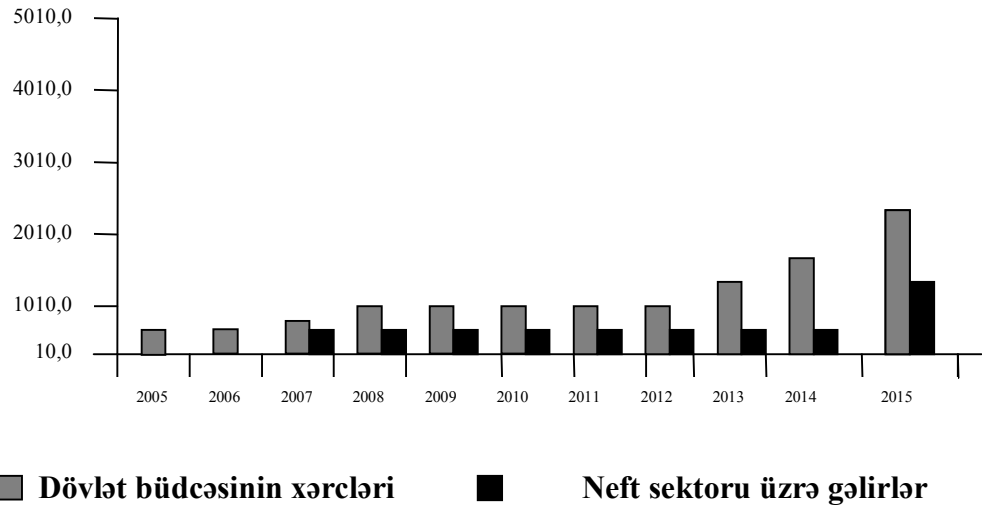
Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadiyyatı mineral ehtiyatların ixracına əsaslanan ölkələr enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dəyişməsi ilə bağlı ciddi iqtisadi tərəddüdlərlə qarşılaşırlar. Enerji sektorunun iqtisadiyyatda rolunun güclənməsi digər sahələrin inkişafı üçün problemlər yarada bilər. Azərbaycanda neft sektorunun gözlənilən güclü inkişafı milli iqtisadiyyatın o cümlədən onun qeyri-neft sahəsinin inkişafına bir neçə istiqamətdə çətinliklər yarada bilər.

Birinci istiqamət neft gəlirlərinin güclü axını nəticəsində dövlət büdcəsinə qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi mümkün olmayan həcmdə gəlirlərin daxil olmasıdır. Neftlə əlaqədar olan gəlirlərin tərəddüdlərə məruz qalması öz təsirini dövlət xərclərinin səviyyəsinə də göstərir ki, bu da son nəticədə qeyri-neft sektorunda qeyri-sabit inkişafı şərtləndirə bilər. Xərclərin səviyyəsinin neft

gəlirlərinin səviyyəsindəki tərəddüdlərə reaksiyasının mövcud olması son 10 ildə də özünü göstərmişdir

Qrafik 3.5.

Dövlət Büdcəsinin xərcləri və büdcənin neft gəlirləri

Mənbə: Maliyyə Nazirliyi

2008-ci ildə neft bazarında qiymət konyukturunun pisləşməsi dövlət büdcəsinin neft gəlirlərinin iki dəfə azalmasına səbəb olmuşdu ki, bu da real büdcə xərclərinin azalmasını şərtləndirmişdi. Sonrakı illərdə isə neft bazarının konyukturunun yaxşılaşması dövlət büdcəsi xərclərinin artmasına şərait yaratmışdır.

Dövlət büdcəsi xərclərinin qeyri-sabitliyi qeyri-neft sektoru sahəsində inkişafın da sabitliyinə mənfi təsir göstərir. Dövlət büdcəsi xərclərinin sabitliyi bir tərəfdən xərclər paketinin düzgün formalaşmasını və onun neft gəlirlərindən asılılığının yumşaldılmasını tələb edir.

Neft gəlirlərinin güclü axını nəticəsində dövlət xərclərinin sıçrayışla artması bir çox neft ölkələrinin üzləşdiyi “ratcet effect” (məcmu tələbin artmasına uyğun olaraq qiymətlərin yüksəlməsi) adlanan problemin yaranmasını şərtləndirir. Bu daha çox iqtisadiyyatda təklifin potensial gücünün aşağı olması və ya təklifin artması üzərində olan maneələrin mövcud olması hallarında özünü göstərir. Dövlət xərclərinin sıçrayışla artımı məcmu tələbin kəskin genişlənməsinə səbəb olur ki, bu

artan tələb də adekvat təkliflə üzləşmədikdə qiymətlərin kəskin artımı ilə müşahidə olunur. Beləliklə, dövlət xərclərində kəskin sıçrayışın baş verməsi makroiqtisadi sabitlik üçün real təhlükələr yarada bilər.

Neft dollarlarının böyük həcmdə axını ilə bağlı olaraq makroiqtisadi sabitlikdigər istiqamətlərdə də mənfi təsirlərə məruz qala bilər. Belə ki, böyük həcmdə ölkəyə daxil olan neft dollarları milli valyutaya olan tələbi xeyli artıracaqdır ki, bu da onun xarici dəyərinin möhkəmləndirilməsinə səbəb ola bilər. Milli valyutanın dəyərinin artmasına, idxal məhsullarının isə ucuzlaşmasına şərait yaradır və beləliklə, qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyəti zəifləyir.

Milli valyutanın möhkəmlənməsinin qarşısının alınması üçün artan xarici valyuta təklifinin bazardan çıxarılması isə bazarda milli valyuta təklifini artırır ki, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatda inflyasiya meyillərinin ortaya çıxmasına şərait yarada bilər. Bu halda isə sterilizasiya tədbirlərinə ehtiyac duyulur. Sterilizasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi isə inkişaf etmiş pul bazarının mövcudluğunu və pul siyasətinə yaranmış ictimai etimadın daha da möhkəmləndirilməsini tələb edir. Sterilizasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı isə pul siyasətinin qarşısında digər problemlər də ortaya çıxır və beləliklə, monetar hakimiyyət bir neçə variantın seçimi qarşısında qalır. Sterilizasiya tədbirlərinin reallaşdırılması prosesində aşağıdakı situasiyalar meydana gələ bilər ki, bu da makroiqtisadi sabitlik üçün təhlükə yaradır.

- Monetar siyasət yüksək çevikliyə və sərtliyə malik olsa belə sterilizasiya milli valyutanın nominal möhkəmlənməsi ilə nəticələnə bilər;
- Sterilizasiya tədbirləri pul bazarında faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə səbəb olur və bu da kredit kanallarının məhdudlaşması vasitəsilə pul təklifinin arzuolunmaz səviyyədə ixtisarı ilə nəticələnə bilər. Bu isə öz növbəsində qeyri-neft sektorunun kredit alma potensialını məhdudlaşdırır;
- Sterilizasiya nəticəsində faiz dərəcələrinin yüksəlməsi ölkəyə xarici kapital axını güclənə bilər ki, bu da valyuta gəlirlərinin arzuolunmaz şəkildə təklifini yenidən yüksəldə bilər.

Beləliklə, neft bumu nəticəsində pul-valyuta bazarında sabitlik yaradılması zamanı monetar hakimiyyətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri məqbul inflyasiya səviyyəsi ilə real məzənnənin möhkəmlənməsinin optimal səviyyəsi arasında düzgün nisbəti müəyyən etməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sterilizasiya artan pul təklifini kifayət qədər absorbsiya edilməsinə nail ola bilməzsə daxili qiymətlərin artımı (monetar amillər hesabına) real məzənnənin artmasına şərait yarada bilər ki, bu halda da valyutanın sabit saxlanması üzrə aparılan əməliyyatlar öz effektini itirmiş olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, neft bumunun qeyri-neft sektoruna və makroiqtisadi sabitliyə mənfi təsir iqtisadiyyatda xərclərin artması ilə meydana gəlir. Klassik holland xəstəliyinin əlamətlərindən biri də xərcləmələrin artması nəticəsində qeyri-neft sektorunun ticari-əmtəələr və qeyri-ticari əmtəələr sektorları arasında qeyri-bərabərlik meylinin ortaya çıxmasıdır. Belə ki, neft sektorundan əldə edilən hədsiz gəlirlər daha çox qeyri-ticari əmtəələr sektorunda xərclənir ki, bu da həmin sektorda tələbin genişlənməsinə səbəb olur. Qeyri-ticari əmtəələr sektorunda tələbin genişlənməsi isə bu sahədə qiymətlərin artmasına səbəb olur və əmtəə və xidmətlər üzrə qiymət artımı ümumi qiymət səviyyəsinin, yəni inflyasiyanın yüksəlməsinə şərait yaradır. İnflyasiyanın yüksəlməsi isə öz növbəsində real valyuta məzənnəsinin daha da möhkəmlənməsinə, nəticədə ənənəvi ticari-əmtəələr sektorunun rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Təhlildə 2000-2024-cü illər ərzində dövlət büdcəsinə və Neft Fonduna neft sektorundan daxil olan və daxil olması proqnozlaşdırılan fiskal gəlirlərin dəyişməsi göstərilmişdir.

Təhlildə 2000-2024-cü illər ərzində dövlət büdcəsinə və Neft Fonduna neft sektorundan daxil olan və daxil olması proqnozlaşdırılan fiskal gəlirlərin dəyişməsi göstərilmişdir. Təhlildə müşahidə edildiyi kimi, Azərbaycanda neft gəlirləri bumu özünü 2006-cı ildən sonra göstərməyə başlamışdır.

2000-ci ildə Dövlət Neft Fondunun yaradılması ölkəyə daxil olan neft gəlirlərinin iqtisadiyyata mənfi təsirini qismən eliminasiya etsə də dövlət büdcəsinə

vergi daxilolmaları şəklində axan neft dollarları iqtisadiyyatda tələb şokunun, başqa sözlə makroiqtisadi sabitlik üçün təhlükə yaranmasına şərait yarada bilər. Diaqramdam görüldüyü kimi növbəti 20 il ərzində neft gəlirləri sabit olaraq deyil, artan və azalan xətt üzrə daxil olacaqdır. 2014-cü ilə qədər neft gəlirləri özünün pik nöqtəsinə çatır ki, bu da dövr ərzində iqtisadiyyatda məcmu tələbin genişlənməsinə və bu genişlənməyə uyğun olan iqtisadi strukturun formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. 2015-ci ildən sonra isə neft gəlirlərinin azalması məcmu tələbin səviyyəsində enmələrə gətirib çıxaracaqsa, formalaşmış iqtisadi struktur deformasiyaya məruz qala və beləliklə, iqtisadiyyatda struktur böhranı yarana bilər. Klassik holland sindromuna görə neft bumunun yaratdığı mənfi effektlərdən biri də resursların hərəkəti effektidir. Belə ki, neft sektorunda məhsuldarlığın

qeyri-neft sektorunda istehsal amilləri üzrə xərclərin artmasına gətirib çıxarır. Amma bu meyillərin Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə ediləcəyini güman etmək olmaz. Ona görə ki, iqtisadiyyatda məşğul əhəlinin sayı və neft sektorunun işçi qüvvəsinə olan ehtiyac baxımından neft sektorunun inkişafının qeyri-neft sektorunun işçi potensialının məhdudlaşdıracağını gözləmək olmaz.

Beləliklə yuxarıda apardığımız təhlillərdən aydın olur ki, dövlətin iqtisadiyyatda gözlənilən neft bumu ilə əlaqədar holland sindromu təhlükəsinin aradan qaldırılması istiqamətində kompleks, ardıcıl və əlaqələndirilmiş vahid iqtisadi siyasət strategiyasının reallaşdırılması mümkün olmuşdur. Bu strategiya hazırda iqtisadiyyatda son illərin təcrübəsində nail olunmuş normal iqtisadi artım sürətinin növbəti iki dekada ərzində sabit saxlanması və bütün resursların bu hədəfə nail olunması üzərində fokuslaşdırılmasını əhatə etməlidir. Həmin strategiyanın mühüm elementlərindən biri hədəflənmiş uzunmüddətli sabit iqtisadi artım tempinin saxlanması üçün tələb olunan investisiyaların həcmnin düzgün müəyyən olunmasıdır.

Neft gəlirlərindən qaynaqlanan fiskal ekspansiya real dəyişməz xərclər prinsipinə söykənməli, “pul bolluğu” eyforiyası yaratmamalı, ehtiyatlı cari istehlak (sosial xərc) strategiyasına əsaslanmalıdır. Fiskal ekspansiyanın trayektoriyası elə qurulmalıdır ki, 2007-2011-ci illərdə yaranmış neft gəlirləri bolluğu, 2012-2024-cü

illərdə azalacaq neft gəlirlərinin fiskal defisit effektlərini örtə bilsin. Başqa sözlə, fiskal xərclər mülayim trayektoriya ilə artmalıdır ki, neft hasilatının azalması dövründə büdcə xərclərinin maliyyələşmə mənbələri tükənməyərək sabit qalsın və makroiqtisadi (sosial) şoklar baş verməsin.

NƏTİCƏ

Fiskal və qeyri-fiskal siyasət arasında səmərəli əlaqənin təşkili problemlərinin tədqiqi göstərir ki, fiskal və qeyri-vergili gəlirlərin koordinasiya əhəmiyyətli makroiqtisadi effektdə malikdir. Belə ki, fiskal və qeyri-fiskal koordinasiya iqtisadiyyatın ümumi fəaliyyətinə göstərilən təsirlərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi və onların ümumi iqtisadi qanunlara tabe etdirilərək makroiqtisadi idarəetmə çərçivəsində vahid hədəflərə yönəldilməsini təmin edir. Bu təsir bir qayda olaraq məcmu tələb amillərini əhatə edir. Məcmu tələb bu siyasətlərin təsirinə məruz qalır və onun ümumi səviyyəsi dəyişir və beləliklə makroiqtisadi səviyyədə formalaşmış tarazlıq səviyyəsi dəyişməyə məruz qalır.

Uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişaf kursunun təmin edilməsi, sıçrayışlı iqtisadi artımın sosial rifah göstəricilərinə transformasiyasının makroiqtisadi və sosial sabitlik fonunda reallaşdırılması, eləcə də ölkənin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunması fiskal və qeyri-fiskal siyasətin effektiv koordinasiyasından xeyli asılıdır. Lakin effektiv koordinasiya uyğun institusional əsaslarının formalaşdırılmasını, habelə onun kerçəkləşməsi üçün zəruri olan əməliyyat proseduralarının inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Aparılan tədqiqatlar, uyğun nəzəri sistemləşdirmə və praktiki təcrübə də göstərir ki, fiskal və qeyri-vergili gəlirlərin koordinasiya iki əsas şərtin təmin olunmasını tələb edir. Birincisi, istər ümumi makroiqtisadi siyasət, istərsə də onun ayrı-ayrı qolları – qeyri-fiskal siyasət dayanıqlı kurs əsasında qurulmalıdır. Həyata keçirilən həmin siyasətlər uzunmüddətli, şəffaf, qabaqcadan müəyyən oluna bilən, sabit məqsədlərə və hədəflərə yönəlik məzmunu malik olmalıdır. İkincisi, qeyri-fiskal və fiskal siyasət fərqli zaman intervvalında fəaliyyət göstərməsi makroiqtisadi idarəetmə çərçivəsində nəzərə alınmalıdır. Fiskal siyasətin təshih olunması, uzun müddət tələb edir və iqtisadi subyektlər bu siyasətdəki müvafiq dəyişikliyə uzun zaman gecikməsi ilə reaksiya verirlər.

Ona görə də qeyri-fiskal və fiskal siyasətin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi müvafiq hakimiyyət orqanları arasında ekstensiv və intensiv

koordinasiyanın olmasını vacib edir. Effektiv koordinasiya siyasəti işləyən orqanların bəyan etdikləri makroiqtisadi hədəflərə ən səmərəli üsullarla daha asanlıqla nail olunmasına şərait yaradır. Bu koordinasiya qeyri-fiskal və fiskal hakimiyyət orqanlarını müvafiq siyasətlər üzrə hədəflərin qarşılıqlı razılaşdırılmış şəkildə işləmələri üzrə məsuliyyətini artırır və son nəticədə qeyri-fiskal və fiskal siyasət arasında uyğunsuzluqların və ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə imkan vermir. Fiskal və qeyri-fiskal orqanlar arasında koordinasiyanın müəyyən olunmuş ümumi çərçivəsi siyasətin işlənməsi və onun hədəflərinin əlaqələndirilmiş şəkildə qoyulması üçün davamlı işgüzar ünsiyyətin formalaşmasına zəmin yaradır.

Ə D Ə B İ Y U A T

1. «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi» Bakı-2000.
2. S.Məmmədov «Maliyyə» Bakı-1997.
3. М.Б.Романовский «Финансы» 2007.
4. «Maliyyə» (dərslük). Bakı-2001.
5. «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi» Bakı-2002.
6. Дробозина Л.А. «Финансы», Москва – 2010.
7. «Ekspert» jurnalı 8-9, 2000-ci il.
8. «Azərbaycan» qazeti, 17.10.2011 və 21.01.2012.
9. «İqtisadiyyat» qazeti 03.06.2012.
10. Ş.Bədəlov «Büdcə sistemi», Bakı-2003.
11. «Azərbaycan Respublikası statistikasını» Bakı-2006.
12. Məmmədov «Beynəlxalq valyuta kredit münasibətləri və xarici ölələrin pul-kredit sistemi», Bakı-2001.
13. Лобанова Е.М. «Финансы», 2013.
14. А.М.Тағыева «Bazar iqtisadiyyatın əsasları», Bakı-2000.
15. Həsənlі M. «Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin vergi sisteminin formalaşdırılması», Bakı-2002.
16. Глищенко М.В. «Финансы» 2008.
17. Улкина Е.М. «Справочник финансиста», 2012.
18. Дробозина Л.А. «Финансы», Москва-2006.

19. F.Quliyev. Dövlət gəlirləri, Bakı-2002.
20. Бабич Г.В. – Государственная и муниципальные финансы. Москва-2011.
21. www.economy.gov.az
22. www.maliyye.gov.az
23. www.cbar.az
24. www.scs.gov.az
25. www.oilfund.az
26. www.IFC.org
27. www.azstat.org

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Magistratura mərkəzinin» magistrı
Quliyev İsmayıl Rafiq oğlunun “Dövlət büdcəsinin qeyri vergili gəlirlərinin
artırılması istiqamətləri” mövzusunda dissertasiya işinin**

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı. İqtisadiyyatın qloballaşması və diversifikasiyası şəraitində makroiqtisadi siyasətin digər elementlərinin, o cümlədən fiskal siyasət və büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinin qarşılıqlı koordinasiyasına olan ehtiyac özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Bu siyasətlər arasında koordinasiyanın əvəzsiz əhəmiyyəti iqtisadi idarəetmənin bütün səviyyələrində də qəbul edilir.

Milli iqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsi qloballaşma və inteqrasiyanın güclənməsi, maliyyə vasitəçiliyinin inkişafının intensivləşməsi, neft bumu və fiskal ekspansiya kimi amillərin fəallaşması ilə səciyyələnir. Qloballaşma və inteqrasiya beynəlxalq proseslərin, eləcə də ticarət tərəfdaşı olan ölkələrin iqtisadiyyatında baş verən proseslərin ölkə iqtisadiyyatına mütəmadi təsirlərinin artmasına zəmin yaradır və nəticə etibarilə büdcənin vergili və qeyri-vergili gəlirlərinin formalaşması prosesində təsirsiz ötürülmür.

Getdikcə daha geniş miqyasda özünü göstərməkdə olan fiskal ekspansiya iqtisadiyyatın ümumi mənzərəsini dəyişməkdədir. Neft gəlirləri hesabına dövlət xərclərinin yüksək tempə artırılması iqtisadiyyatda uzunmüddətdən bəri yığılıb qalmış sosial-iqtisadi problemlərin həllinə imkan verir və iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı üçün zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikasında belə siyasətin makroiqtisadi tənzimlənmədə rolu ilbəl artmaqdadır. Gələcəkdə də ölkədə makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlı xarakter alması iqtisadi siyasətin optimal koordinasiya mexanizminin formalaşdırılmasından çox asılı olacaqdır.

Beləliklə, mürəkkəbləşməkdə olan proseslərin nəzarət altında saxlanması, effektiv iqtisadi idarəetmə sisteminin formalaşdırılması və bu yolla davamlı, uzunmüddətli iqtisadi inkişaf kursunun təmin olunması ilk növbədə vergili və qeyri-vergili gəlirlərin təkmil koordinasiyası sisteminin qurulmasından asılıdır. Bu baxımdan həmin siyasətlər arasında effektiv koordinasiyanın formalaşdırılması

üçün bu sahədə müvafiq strategiyanın və təşkilati prinsiplərin işlənməsi tələb olunur.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Vergili və qeyri-vergili gəlirlər üzrə siyasətin koordinasiyası və onun iqtisadi inkişafa təsirinin müxtəlif problemlərinə dair tədqiqatlar aparılmış və çoxsaylı elmi əsərlər yazılmışdır. Belə ki, xarici müəlliflərdən C.Keyns, M.Fridmen, E.Dolan, K.Kempbell, C.Helbreyt, R.Miller, V.Geraşenko, A.İlliarionov, Y.Mirkin, A.Tyurina və s. alimlər fiskal və monetar koordinasiyaya dair bəzi problemləri tədqiq etmişlər.

Respublikada isə fiskal və qeyri-vergili gəlirlərin koordinasiyasının ayrı-ayrı problemləri Z.Səmədzadə, A.Musayev, S.Məmmədov, S.Səfərov, M.Həsənli, M.Sadiqov, D.Bağirov, B.Xankişiyev, M.Bağirov, R.Həsənov, A.Kərimov, R.Rzayev, R.Babayev, V.Novruzov, Z.Məmmədov, T.Quliyev, Z.İbrahimov, A.Babayev və s. iqtisadçı alimlərin tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Bu sahədə aparılan tədqiqatların əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı göstərmək lazımdır ki, respublikada bütövlükdə iqtisadiyyatın özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətinə malik olması şəraitində bu problemin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələləri kompleks tədqiq edilməmişdir. Belə bir şəraitdə vergili və qeyri-vergili gəlirlərin təşkili üzrə istiqamətlərin işlənməsində neft gəlirlərinin artımı və onun makroiqtisadi effektlərinin öyrənilməsi, maliyyə proqramı çərçivəsində fiskal idarəetmənin institusional və əməliyyat strukturunun inkişaf etdirilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi iqtisadi qloballaşmanın və artan neft gəlirlərinin makroiqtisadi effektləri nəzərə alınmaqla büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinin səmərəliliyinin artırılması, qarşılıqlı əlaqənin makroiqtisadi sabitliyi təmin etməklə yanaşı bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilməsi yollarını müəyyən etmək və bu istiqamətdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- fiskal və qeyri-fiskal koordinasiyanın zəruriliyin və əhəmiyyətinin əsaslandırılması;
- qeyri-vergili gəlirlər və fiskal siyasətin qarşılıqlı əlaqəsinin institusional əsaslarını və əməliyyat çərçivələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- neft gəlirlərindən istifadə şəraitində fiskal koordinasiyanın iqtisadi artım və sabitliyə təsirinin qiymətləndirilməsi;
- büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinin dinamikasının öyrənilməsi;
- maliyyə sisteminin inkişaf vəziyyətinin makroiqtisadi koordinasiya çərçivəsində büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinin restrukturizasiyasının öyrənilməsi;
- fiskal və qeyri-fiskal idarəetmənin institusional və əməliyyat strukturunun inkişafı məqsədilə maliyyə proqramının işlənməsi və tətbiqi istiqamətində təklif və tövsiyələrin hazırlanması.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsası kimi iqtisadçı alimlərin bu istiqamətdə apardıqları tədqiqat işləri, maliyyə, kredit və pul tədavülü sahəsində qəbul edilmiş qanunlar və qanunvericilik aktları, ölkə prezidentinin fərman və sərəncamları çıxış edir.

Tədqiqat prosesində analiz, sintez, induksiya, deduksiya metodlarından, müqayisəli və sistemli təhlil, eləcə də iqtisadi-riyazi üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, İqtisadi İnkişaf və Sənaye, habelə Maliyyə Nazirliklərinin statistik və hesabat materialları təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı kimi dövlət büdcəsinin gəlir göstəriciləri seçilmişdir. Makroiqtisadi vəziyyətin səmərəli idarə edilməsi məqsədilə büdcənin qeyri-vergili gəlirlərinin təşkili, həmçinin maliyyə proqramı çərçivəsində siyasət variantlarının işlənməsi məsələləri tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- nəzəri təhlil əsasında fiskal və qeyri-fiskal koordinasiyanın zəruriliyi əsaslandırılıb;
- büdcənin vergili və qeyri-vergili gəlirlər üzrə siyasətin əlaqələndirilməsi problemləri sistemləşdirilib;
- fiskal və qeyri-fiskal koordinasiyanın makroiqtisadi effektləri və onun iqtisadi inkişafa təsiri qiymətləndirilib;
- büdcənin qeyri-vergili daxilolmaları içərisində neft fondundan daxilolmalar qiymətləndirilib;
- maliyyə resursları bazarının zəif inkişaf etdiyi və neft gəlirlərinin sıçrayışlı artımı şəraitində qeyri-vergili gəlirlər üzrə koordinasiyanın elastiklik göstəriciləri hesablanıb, buna uyğun siyasət variantları tövsiyyə edilib.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu tədqiqatın nəticələrindən və bu işdə irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrdən istifadə olunması neft gəlirlərinin sıçrayışlı artımı və azalması şəraitində makroiqtisadi idarəetmədə fiskal və qeyri-fiskal siyasət arasında qarşılıqlı əlaqənin səmərəliliyini və makroiqtisadi siyasətin iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə təsirini artırır.

İşin həcmi. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla tərtib edilmişdir.

Р Е З Ю М Е

Проведенный в настоящем диссертационном исследовании анализ теоретических и правовых основ государственных доходов, сущностных признаков, характеризующих правовую природу неналоговых доходов позволяет сделать вывод о том что они являются немаловажным источником доходов государственного бюджета. Исходя из этого, понятие «доходы бюджета» может рассматриваться в узком аспекте, как доходы в собственном смысле слова (средства, поступающие от первичных источников в собственность государства и муниципальных образований, например, налоги, доходы от использования государственного имущества), а также в широком понимании — весь объем поступлений, учитываемых на едином счете бюджетной системы. Исследованные в диссертационной работе исторические аспекты развития и становления института государственных доходов позволяют прийти к заключению, что понятие «неналоговые доходы», использовавшееся длительное время- исключительно с целью общего обособления платежей неналогового характера, поступающих в собственность государства, от налогов в настоящее время приобрело самостоятельное теоретическое и прикладное значение

S U M M A R Y

The analysis in this thesis research analysis of the theoretical and legal foundations of government revenue, the essential features that characterize the legal nature of the non-tax revenues leads to the conclusion that they are an important source of revenue for the state budget. Accordingly, the term "budget revenues" can be seen in the narrow aspect as income in the true sense of the word (funds from the primary sources of the property of the state and municipalities, such as taxes, revenues from the use of state property), as well as a wide understanding - all the revenues accounted for in a single account of the budgetary system. Investigated in the thesis the historical aspects of the development and establishment of the institute of public revenues allow to conclude that the term "non-tax revenues", used for a long time-for the sole purpose of general isolation of non-tax payments character, shall become the property of the state, the tax now has become an independent theoretical and practical importance